

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ОБЛКОВО-ФІНАНСОВИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ І СУСПІЛЬНИХ НАУК

ФІЛОСОФІЯ (ЕТИКА, ЕСТЕТИКА)

курс лекцій

для здобувачів першого(бакалаврського) рівня вищої освіти
ОПП «Професійна освіта (Аграрне виробництво,переробка
сільськогосподарської продукції та харчові технології)»
спеціальності 015 «Професійна освіта (Аграрне виробництво,
переробка сільськогосподарської продукції та харчові технології)»
денної та заочної форм здобуття вищої освіти

Миколаїв
2025

УДК 101:001

Ф 56

Друкується за рішенням науково-методичної комісії обліково-фінансового факультету Миколаївського національного аграрного університету протокол № 8 від «21» квітня 2025 р.

Укладачі:

Суріна Г. Ю. – канд. філос. наук, ст. викладач Миколаївського національного аграрного університету.

Мірошкіна Н. В. – канд. філос. наук, ст. викладач Миколаївського національного аграрного університету.

Рецензенти:

Шарата Н. Г. – доктор економічних наук, професор кафедри обліку і Миколаївського національного аграрного університету

Патлайчук О. В. – канд. філос. наук, доцент кафедри психології, філософії та соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету кораблебудування ім. адмірала Макарова;

Передмова

Навчальна дисципліна Філософія (етика, естетика) необхідна для ознайомлення здобувачів вищої освіти зі специфікою світоглядного освоєння людиною дійсності, історією виникнення і розвитку етики і естетики як специфічних галузей філософського знання, з провідними течіями, основними проблемами і понятійним апаратом цих форм знання; з формуванням здатності застосовувати отримані знання на практиці у зв'язку з етико-естетичною рефлексією оточуючого світу людиною.

МОДУЛЬ 1. ЕТИКА

Тема 1: Етика як частина філософії. Мораль як соціальний феномен

План

1. Поняття «етика», «мораль», «моральність»
2. Моральний вимір особистості
3. Співвідношення моралі і професійного знання
4. Співвідношення між мораллю та правом
5. Свобода та необхідність етики
6. Моральний вимір суспільства

1. Поняття «етика», «мораль», «моральність».

Етика (від грец. “етос” - звичка, звичай, вдача) - філософська наука, об'єктом вивчення якої є мораль, моральність як форма суспільної свідомості.

Мораль (від лат. *moralis* - моральний) - спосіб регулювання поведінки й свідомості людини в усіх сферах життя (сім'ї, побуті, праці, політиці) з точки зору добра й зла. Існує різниця між словами “мораль” і “моральність” (нравственность). Цю різницю помітив ще Гегель. Мораль – це певна форма людської свідомості – сукупність теоретичних загальновизнаних правил, принципів, норм поведінки. (Ми часто кажемо: “Не читай мені мораль”). **Моральність** – втілення цих принципів в діях, в реальній поведінці людей і стосунках між ними. Мораль може бути високою, а моральність при цьому низькою (подвійний стандарт).

Мораль можна визначити як:

- 1) панування розуму над афектами;
- 2) прагнення до вищого блага;
- 3) добра воля, безкорисливість мотивів;
- 4) здатність до людського співіснування;
- 5) взаємовідносини, засновані на золотому правилі етики: «поводься з іншим так, як ти бажаєш, щоб поводитись з тобою».

Термін "етика" вперше зустрічається ще в Гомера, у якого "ethos" - це спільне проживання. В Аристотеля "ethika" вже наука, що вивчає етичні категорії людського характеру. Його велика праця називається "Нікомахова етика". В Римі у Сенеки, Цицерона є поняття *moralis* - характер. Проблеми етики є ключовими в усіх релігіях.

2. Моральний вимір особистості. Слова «етика», «мораль» сприймаються нами неоднозначно. З одного боку ми розуміємо, що без моралі начебто не можна, це - одна з підвалин суспільства ("порядна людина", "непорядна людина" - ми розуміємо, що краще мати справи з першою).

З іншого боку - вимоги моралі часто здаються нам нудними і нецікавими ("не читай мені мораль"). Ми часто бачимо як людина, що переступає через норми моралі, домагається успіху. Що вважати успіхом? Гроші, кар'єру або благо людства? Є багато людей, що домоглися грошей, слави, влади. Але вони вмирають і позбавляються усього. В історії зазвичай залишаються імена людей, які шукали не особистого щастя і блага, а чогось більшого.

3. Співвідношення моралі і професійного знання. Існує *професійна етика* - етика вченого (наприклад, у використанні тварин для досвідів), медична етика, етика бізнесу, етика вчителя тощо. Але добра освіта, професійне знання - це ще не моральність. Ми зустрічаємо в житті як безграмотну, але добру людину, так і високоосвіченого негідника.

Приклад з літератури: коли доктор Ватсон познайомився з Шерлоком Холмсом, він, проаналізувавши його образ життя, дійшов до висновку, що той - король злочинного світу, на що Холмс відповів: "Ви поставили "-" там, де потрібно було поставити "+", я - детектив". Висновок: професійне знання - нейтральне по відношенню до добра чи зла. Тільки від людини залежить, який знак вона йому надасть, у яке русло спрямує.

4. Співвідношення між мораллю та правом. *Мораль і право* є головними регуляторами поведінки людей у суспільстві. Співвідношення між мораллю і правом характеризує взаємозв'язок спільного та відмінного. Спільні риси моралі і права виявляються у тому, що:

- 1) обидва є системами соціальних норм;
- 2) переслідують одні й ті ж цілі – упорядкування суспільних відносин в дусі свободи, рівності, гуманізму й справедливості;
- 3) приписи моралі та право мають багато спільного;
- 4) мораль і право виступають в якості фундаментальних загальнолюдських цінностей, показників прогресу суспільства.

Право та мораль розрізняються:

1) Способами встановлення. Норми права встановлює держава, норми моралі виникають стихійно та неофіційно.

2) Засобами забезпечення. Норми права охороняються державою, мораль спирається на силу громадської думки (засоби – бойкот, висміювання, презирство, публічне засудження).

3) Формами вираження. Норми права закріплені письмово в документах, моральні – існують в свідомості людей.

4) Оціночними поняттями. Право оперує поняттями «правомірне-неправомірне», «законне-незаконне», «карне-безкарне». Мораль оцінює людські вчинки з позицій добра і зла, справедливості й несправедливості, совісті, честі, боргу тощо.

5) Сферами впливу. Мораль регулює головним чином міжособистісні стосунки, право втручається у сфери власності, керування, адміністративних відносин тощо. Мораль та право взаємодоповнюють один одне. Сила законів набагато зростає, якщо вони спираються не тільки на владу, а й на суспільну мораль.

5. Свобода та необхідність етики.

Свобода етики. Людина завжди, в усі часи обирає між добром і злом – в цьому полягає свобода *морального вибору*. Людина може не порушувати правові закони і бути при цьому аморальною (алкоголіком, наркоманом, пліткарем, злісним, заздрисним тощо). Мораль і право тісно пов'язані між собою, доповнюючи один одне. Зміст права в тому, щоб забезпечувати спільне цивільне існування людей на засадах особистої свободи, в полі якої лише й може розвиватися дійсна моральність.

Необхідність етики. Є речі, які не може собі дозволити порядна людина. Так само як є речі, що вона не може не робити:

- виконання своїх обов'язків;
- ввічливість, співчуття;
- доброзичливе відношення до людей.

6. Моральний вимір суспільства. Мораль, моральність мають вільно обиратись людиною. Вони не можуть нав'язуватись. Цим вони відрізняються від ідеології. Співвідношення моралі та ідеології:

Ідеологія - сукупність ідей і уявлень, що виражають інтереси групи людей, що знаходиться при владі, ідеологія служить їх затвердженню в суспільстві. Ідеологія спонукає виконувати вимоги своїх носіїв не роздумуючи й не обговорюючи. Етика починається тоді, коли людина запитує себе - чи збігається те, чого від мене хочуть, з моїми внутрішніми переконаннями, з моєю честю, совістю. У цьому - свобода етики.

Австрійський психолог *Віктор Франкл* спостерігав людей в умовах концтабору і дійшов до висновку: найбільш здатними до виживання виявилися ті, хто мав власні (не нав'язані ззовні) моральні принципи, хто створював навколо себе «зону власної поведінки» і тим самим зберігав силу для боротьби і опору. Ті, хто думали лише про збереження свого життя - гинули або ставали зрадниками.

Після Першої світової війни *Альберт Швейцер* (1875-1965) поставив сучасності медично точний діагноз: «Культура, у якій деградують засади етики, приречена на занепад». Настає час, коли людство починає розуміти — лише етичні цінності можуть визначати подальший шлях людства, від етики і моралі залежить наше виживання.

Питання для самоконтролю з теми:

1. В чому полягає сутність понять «етика», «мораль», «моральність»?
2. Як ви розумієте моральний вимір особистості?
3. В чому полягає співвідношення між мораллю та професійним знанням?
4. Порівняйте категорії «мораль» і «право».
5. В чому полягають свобода та необхідність етики і моралі?
6. Яким ви бачите моральний вимір суспільства?

Тема 2: Категорії етики

План

1. Добро і зло – головна парна категорія етики
2. Моральна відповідальність: сутність і специфіка
3. Моральний конфлікт й оптимальні шляхи його розв'язання

1. Добро і зло – головна парна категорія етики

Мораль осмислює дійсність з погляду протиставлення добра і зла.

Зміст ідеї добра. *Добро* - свідоме або несвідоме слідування гармонічним ланцюгом (спіраллю) розвитку, слідування шляхом еволюції.

Незважаючи на велику розмаїтість конкретних проявів добра, можна виділити два його основних види:

1) *Любов* людини до інших людей і навколишнього світу, таке до них ставлення, яке сприяє їх максимальному творчому вираженню і розвитку. Любов реалізується такими якостями як: доброта, співчуття, милосердя, відмова від егоїзму.

2) *Дисципліна духу* - гармонійне керування зовнішніми обставинами і власними схильностями, яке виражається в активності і неухильному вдосконалюванні людини. Реалізується такими якостями як: воля, цілеспрямованість, мужність, працьовитість.

Зміст ідеї зла. *Зло* - свідоме або несвідоме порушення гармонійного ланцюга розвитку.

Незважаючи на велику розмаїтість конкретних проявів зла, можна виділити два основних види морального зла:

1) *Ворожість* людини стосовно інших людей і навколишнього світу, таке їхнє використання, що приносить їм шкоду і приводить до їх руйнування і загибелі. Активне самоствердження за рахунок інших. Цей вид зла реалізується такими почуттями як гнів, ненависть і такими особистими якостями як агресивність, жорстокість.

2) *Розбещеність* - підпорядкування людини зовнішнім обставинам і власним схильностям, що веде до пасивності і поступової деградації особистості. Небажання протистояти натиску зовнішніх обставин. Цей вид зла реалізується такими якостями як безвільність, легкодумство, боягузство, лінь.

Історичні корені проблеми зла:

1) *Античність*: вищий прояв добра - порядок, космос; вищий прояв зла - безлад, хаос. Зло є порушенням порядку і гармонії. Сократ учив, що

людині властиве прагнення до добра, потрібно тільки правильно направити це прагнення і людина буде порядною.

2) *Зороастризм*: добрий бог - Ахурамазда (Ормузд), злий бог — Аріман, отже дуалізм добра і зла має субстанційну природу.

3) *Гностицизм* - творення світу, в якому живе людина, приписувалося недосконалому творцю - деміургу: божеству, що спокусилося, і його нащадкам.

4) *Християнство*: носій добра - Бог, носій зла - диявол, гордія - визначальна риса диявола-Люцифера, що повстав проти Бога.

5) Деякі мислителі говорили "Зла немає, є недосконале добро" (Будда).

6) *Початок 19 ст.* - рішучий поворот по відношенню до зла. Пошук деякої "поетики зла", що досягає максимального вираження в роботах філософа Ф. Ніцше: "Зло - краща сила в людині, зло необхідно охороняти". Відбувається певна абсолютизація зла.

7) *У 20 ст.* загравання зі злом стають повсякденною агресивною реальністю: гітлерівський нацизм, сталінізм, прояви "маскультури" тощо. Кожен з цих напрямів проголошує «добром» власну ідеологію.

2. Моральна відповідальність: сутність і специфіка

Питання про свободу вибору неминуче підводить до проблеми відповідальності. *Відповідальність* — зворотна сторона свободи, яка нерозривно з нею пов'язана та завжди її супроводжує. Той, хто діє вільно, повністю відповідає за свої дії. Моральна відповідальність означає здатність передбачити наслідки кожного свого вчинку і прагнення запобігти можливому негативному ходу подій.

Кожний людський вчинок як наслідок обраного рішення в ситуації морального вибору так чи інакше торкається інтересів інших людей, суспільства. Оскільки моральний вибір виражає реальний зв'язок особистості з іншими людьми, а отриманий результат набуває певного значення для інших людей, це завжди накладає відповідальність на особистість. Ця відповідальність умовно може бути поділена на внутрішню та зовнішню. *Внутрішня відповідальність* є атрибутом такої моральної категорії, як *совість*, вона виражає спроможність особистості усвідомлювати наслідки своїх вчинків, діяти відповідно до цих усвідомлень, керуючись нормами моралі. *Зовнішня відповідальність* виявляється у вигляді *санкцій суспільства* на дії особистості.

Відповідальність означає спроможність правильно зрозуміти потреби інших людей як свої особисті. Людина тоді поводитися відповідально стосовно інших, коли поважає в них особистість. Бути відповідальними означає розумне вміння керувати особистою поведінкою, не даючи волі ірраціональним пристрастям.

Відповідальна поведінка супроводжується почуттям відповідальності, яке може виступати у позитивній та негативній формі. *Позитивна форма* — це почуття своєї значущості, відчуття певної влади над подіями, а також відповідно поважне ставлення до людей. *Негативна форма* відповідальності —

це почуття бентежності, невпевненості у собі, страх «зіпсувати справу» недосконалістю своїх знань і вмінь.

Нести відповідальність означає приймати на себе всі наслідки своїх вчинків. Відповідальній поведінці протистоїть безвідповідальна — це вчинки, які відбуваються без урахування наслідків для себе та інших. Безвідповідальність завжди пов'язана з байдужістю й легковажністю або з надмірною самовпевненістю. Насамперед, безвідповідальність означає спробу перекласти наслідки своїх вчинків на інших.

Безрелігійне, світське розуміння моралі приписує людині повноту відповідальності не за всілякі дії. Першою важливою умовою відповідальності є сама свобода здійснюваного вчинку. Якщо свобода вибору відсутня, то ми не можемо вважати індивіда морально відповідальним за те, що відбувалося з ним та навколо нього. Другою важливою умовою повноти моральної відповідальності людини є *навмисність* її дій. Людина морально відповідає за те, що хотіла заподіяти, що усвідомлено обрала, до чого прагнула. Третє, що зумовлює відповідальність — *осудність* (вменяемость), тобто усвідомлення того, що відбувається, яка передбачає можливість завдяки волі припинити негативну дію або підтримати позитивну. *Неосудними* (невменяемыми) можуть бути божевільні, одурманені наркотиками або алкоголем люди. Проте, юридичний закон не визнає ані наркотичного, ані алкогольного дурману. Навпаки, коли скоєно злочин, удаване божевілля може бути обтяжливим чинником. Треба зазначити, що проблема осудності та пов'язана з нею проблема відповідальності досить складна й не вирішена остаточно.

Моральна відповідальність — явище складне, від неї неможливо ухилитися, сховатися й утекти. Вона чекає на людину зсередини та ззовні. Саме тому моральна свобода є не тільки найвищим добром й великою цінністю для людини, а й дечим, від чого людина біжить, лякаючись відповідальності.

Головний зміст будь-якого людського вибору, передусім, у діянні, яке стає можливим на його основі. Вектор свободи вибору й морального самовизначення спрямовує діяльність людини у цілісний і складний, сповнений суперечливих інтересів світ буття, де кожна дія стає символом певної суб'єктивної позиції, демонстрації тієї або іншої системи моральних цінностей.

3. Моральний конфлікт й оптимальні шляхи його розв'язання

Моральний конфлікт є специфічною ситуацією вибору між рівними для даної людини, але взаємовиключними моральними цінностями. Моральний конфлікт — це зіткнення моральних норм в індивідуальній та суспільній свідомості, що пов'язане з боротьбою мотивів та вимагає *морального вибору*.

Особливість морального конфлікту полягає в тому, що в ситуації, яка складається, вибір будь-якого вчинку як слідування тій чи іншій *нормі моралі* веде до *порушення іншої норми*. Складність полягає не в тому, що людина може

не знати деяких норм моралі, через що не в змозі зробити вибір, а також не в тому, що вона не воліє виконувати вимоги моралі, а в необхідності розв'язувати зіткнення цих вимог.

Існують два види моральних конфліктів: зовнішні та внутрішні. *Зовнішні* виявляються як гострі моральні суперечності між людьми. Вони відображають розходження спрямованості ціннісних орієнтацій окремих особистостей, соціальних груп і суспільства. Для зовнішнього конфлікту характерно заперечення правильності протилежних переконань, поглядів, цінностей, ідей.

Зовсім інша природа *внутрішніх* конфліктів. Їх джерелом є складність, різнохарактерність самих мотивів особистості, що знаходяться у підпорядкованості та супідрядності один до одного. Специфіка внутрішнього конфлікту полягає в тому, що для нього характерна боротьба цінностей, норм, мотивів, які особистість визнає правильними.

Форм виявлення моральних конфліктів існує безліч. Вони зумовлені особливостями діяльності людини, специфічними умовами, за яких здійснюється ця діяльність, соціально-психологічними характеристиками учасників конфлікту та іншими обставинами.

Розвиток конфлікту вимагає його вирішення. Засобом розв'язання конфлікту є *«золоте правило»* — *«з двох лих обрати менше»*. Менше зло не є добро, але воно являє собою компроміс у тих випадках, коли гармонія принципово неможлива для учасників конкретної ситуації. Найважливіший та болісний вибір стоїть перед людиною, коли вона повинна обирати між добром і добром. Різні «види добра» можуть знаходитись на різних щаблях нашої ціннісної ієрархії, в такому разі вибір зробити легше: «нижчими» цінностями спокійно поступаються заради «вищих». Але вибір між цінностями «вищими» та рівними за значенням — це завжди важкий внутрішній конфлікт. У такому випадку людина переживає внутрішню боротьбу, в ній відбувається важка аналітична робота, яка націлена на те, щоб передбачити наслідки свого вибору. Яку б цінність людина не поставила на перше місце у своєму виборі, вона завжди буде шкодувати про ту цінність, якою знехтувала.

У філософсько-етичній літературі неодноразово робилися спроби виробити рекомендації, які б сприяли подоланню та розв'язанню моральних конфліктів. Загальним принципом у вирішенні моральних конфліктів висувається положення про *ієрархію моральних цінностей*, систему переваг. Аксиомою у розв'язанні моральних конфліктів нерідко є положення про пріоритет суспільного інтересу перед приватним. На жаль, у реальній дійсності це сприймається та реалізується дуже спрощено: інтересами особи нехтують заради загальних інтересів. Підпорядкування особистого суспільному — є крайній, хоча такий, який часто зустрічається, варіант вирішення проблемної ситуації. Оптимальний вихід з конфліктної ситуації передбачає не тільки готовність особи пожертвувати власними інтересами, а й зусилля суспільства,

спрямоване на задоволення інтересів особи. Правильний моральний вибір є можливим тільки за наявності такого зустрічного руху від людини до суспільства та від суспільства до людини.

Питання для самоконтролю з теми:

1. Порівняйте зміст етичних категорій «добро» і «зло».
2. Проаналізуйте сутність етичної категорії «відповідальність».
3. Опишіть сутність морального конфлікту з прикладами.
4. Порівняйте внутрішні і зовнішні форми морального конфлікту.
5. Проаналізуйте можливі шляхи вирішення морального конфлікту.

Лекція 3: Моральна культура спілкування та службовий етикет

1. Моральна культура спілкування як складова загальнолюдської культури
2. Етикет як сукупність правил поведінки людини
3. Моральні основи етикету
4. Службовий етикет і його правила
5. Правила поведінки службовців
6. Норми поведінки керівника
7. Етика та етикет у взаємовідносинах з клієнтами

1. Моральна культура спілкування як складова загальнолюдської культури

Вже у ранньому віці в дитині закладаються основи її культури, зокрема культури поведінки та спілкування. Людина протягом свого життя прагне підвищувати свою культуру. Те, що ми називаємо культурою, є людяність світу, зашифрована в усьому багатстві цінностей, норм, традицій, звичаїв тощо. Культура, до якої людина долучається з дитинства, багатогранна. Це художня культура, культура життєвого самовизначення, економічна культура, культура праці, культура політична та правова, інтелектуальна та моральна, екологічна та фізична, культура спілкування та сімейних взаємин. Аналіз свідчить, що саме *культура спілкування* тісно переплітається з усіма іншими компонентами, а культура психічної діяльності безпосередньо пов'язана з культурою життя особистості загалом.

Чим вища у людини *загальна культура*, тим вища *моральна* та *психологічна* культура її спілкування. Чим менше людина взяла для себе від загальнолюдської культури, тим менше в неї розвинута мотивація до гуманних, доброзичливих взаємин з іншими, тим менше вона користується загальноприйнятими нормами поведінки і тим менше готова до підвищення своєї культури загалом.

Важливою складовою загальнолюдської культури є *моральна культура*, яка відіграє значну роль в життєдіяльності людини. Розкриваючись у реальних діях і вчинках людей, у яких втілюються їхні прагнення, цілі, внутрішні потреби та

інтереси, моральна культура облагороджує особистість, є стимулом, внутрішнім регулятором значущої діяльності людини, матеріальною силою, чинником загальнолюдського прогресу. Моральна культура є загальнолюдською моральною цінністю, тому що її вимоги мають спільне й необхідне для людства значення.

2. Етикет як сукупність правил поведінки людини

Культура спілкування має не тільки внутрішню (моральну, психологічну), а й зовнішню сторону — етикет, норми якого досить значущі в моральному плані. Людина, спілкуючись відповідно до загальноприйнятих норм і правил, демонструє свою готовність поважати ту спільноту людей, серед яких вона живе.

Етикет — це сукупність правил поведінки, які регулюють зовнішні прояви людських стосунків (ставлення до інших людей, форми звертання, поведінку, манери тощо). Етикет містить вимоги, які набувають характеру більш-менш регламентованого церемоніалу і для дотримання яких особливе значення має певна форма поведінки. Етикет, як правило, відбиває певні моральні принципи, притаманні суспільству, й певною мірою стає ритуалом. Водночас етикет має суто зовнішню, часом відірвану від морального змісту форму, яка має канонізований характер. Він визначається системою детально розроблених правил чемності, чітко класифікує правила поведінки з представниками різних класів і прошарків, з посадовими особами (відповідно до їхнього рангу), а також правила поведінки в певних місцях. Проте якщо за суворим дотриманням правил етикету криється недоброзичливе ставлення до інших, то він стає формою *лицемірства*. Зовнішня поведінка людини, що відповідає нормам етикету та правилам доброго тону, тільки тоді набуває особистісного смислу, якщо в основі її лежать *моральні мотиви*. Пристойна поведінка — результат осмисленого ставлення до власних вчинків, відповідальності за їх наслідки.

Етикет наслідує кращі моральні принципи, норми, звичаї, традиції поведінки та культуру спілкування всіх народів. Вони є загальнолюдськими або притаманними певному народові. Наприклад, японець, як правило, у спілкуванні не вживає заперечення "ні". Те, як він вклоняється під час зустрічі, залежить від статусу особи, з якою він вітається: чим вищий статус особи, тим нижчим буде уклін. Деякі з правил етикету, що спочатку були звичаєм лише одного народу, поступово стають надбанням усього людства (наприклад, з Давнього Китаю та Японії — прояв поваги до старших за віком людей, з Давнього Риму — звичай гостинності).

В Америці у 1946 році було створено Інститут етикету. Його заснувала Емілія Поуст, "перша дама етикету", як її назвали тоді. Цей інститут мав на меті зберегти традиції, розвинути нові форми поведінки та поширити їх у суспільстві. Створивши нормативний курс етикету, Емілія Поуст постійно

вдосконалювала його, аналізуючи нові явища ділового життя, нові форми поведінки людини в бізнесі й суспільстві. Тим самим вона констатувала, що етикет, як і саме життя, є постійно змінюваною системою, а не чимось застиглим, встановленим раз і назавжди. Її рекомендації щодо ролі етикету в діловому житті стали поширюватися і поза межі Америки. У різних країнах стали приділяти дедалі більше уваги етикету, аби досягти успіху в переговорах, залучити клієнтів до ділових стосунків, створити привабливий *імідж*.

В Україні письмові настанови про те, як слід поводитись у суспільстві, з'явилися майже одночасно з розвитком писемності. Звичайно, на зовнішні форми поведінки людей, їхні манери та уподобання, поведінку в оточенні інших впливали умови життя. Тому й правила поведінки та етикету різнилися, скажімо, в дворянському колі та селянській хаті. Дворянських дітей з дитячих років вчили етикету гувернери. Правила доброго тону нерідко були творчістю самих людей, штучно привнесеними, а тому їх треба було спеціально вивчати. Водночас правила пристойної поведінки, що зародилися в надрах загальнолюдської культури, були притаманні всім людям і передавалися з покоління в покоління.

3. Моральні основи етикету

Моральною основою етикету є правила співжиття людей, які їм забезпечують умови для нормальної громадської та особистої життєдіяльності. Ці норми виражають природне прагнення людини до встановлення з іншими справді людських стосунків, що базуються на взаємоповазі, гуманності та справедливості. Причому саме спілкування між людьми сприяє їхній здатності відчувати та співчувати, переживати та співпереживати, бути совісними, милосердними, доброчесними та порядними. Завдяки соціальному та моральному прогресу відбувся перехід від ритуалізованого стереотипу поведінки до розвиненої раціоналізованої мотивації, де головну роль відіграє моральна рефлексія, тобто осмислення своїх дій та вчинків.

Правила етикету залежать від певних сторін моральної культури особистості. Вони значною мірою відбивають її суть, тобто мотиви, потреби, цілі, установки тощо. Крім того, моральна сторона етикету тісно пов'язана з естетичною.

Безпосередньо з мораллю пов'язані такі норми етикету, як ввічливість (уміння поводитися чемно), тактовність (уміння дотримуватися певної міри у відносинах з людьми), коректність (уміння поводитися, не принижуючи гідність інших), вихованість (уміння поводитись пристойно будь-де). Часом чуємо, що якусь людину називають інтелігентною чи порядною. Ця людина має начебто внутрішню межу, яку не може переступити, вона за будь-яких умов (незалежно від статі, віку, посади і т. ін.) не втратить рівноваги, далека від зарозумілості, пихатості, роздратованості, вередливості, уникатиме таких ситуацій, коли можна принизити підлеглого, буде з ним ввічливою, тактивною, коректною,

ніколи не виявить брутальності. *Інтелігентність* — це категорія моральна, рівень якої визначається не освітою, а культурою.

Людина протягом життя перебуває "у стані становлення", розвитку. Ще в дитинстві вона засвоює певні моральні норми та правила етикету. Проте потім її поведінка змінюється залежно від умов життя. Певною мірою це залежить також від індивідуальних особливостей людини — темпераменту, характеру, здібностей.

Той, хто не сприйняв етичних норм і правил етикету, не засвоїв техніку гуманного спілкування, стає мікроагресором; припускаючись грубощів, може легко принизити іншого, спрямовує на нього своє роздратування. Такі люди можуть, врешті-решт, стати соціально небезпечними.

Звичайно, критерії поведінки людини закладаються в певному середовищі, залежать від способу її життя. Проте більшість норм і правил сучасного етикету мають універсальний, загальнолюдський характер, поширюються на всі соціальні групи й прошарки в суспільстві.

При універсальному характері етикету є певні особливості його прояву в сім'ї, в громадських місцях, на роботі. Далі розглянемо особливості службового етикету в єдності зі службовою етикою, оскільки лише за такої умови вони є плідними, бо сприяють ефективності взаємодії керівника і підлеглих, співробітників між собою, працівників будь-якої установи з клієнтами.

4. Службовий етикет і його правила

Оскільки ми розглядаємо проблему ділового спілкування, то з усього кола питань про етикет виберемо правила, що стосуються сфери службових взаємовідносин.

Службовий етикет — це сукупність найдоцільніших правил поведінки людей на виробництві, у будь-якій організації (тут і далі під словом "організація" в сучасній етиці, психології, науці управління розуміють будь-які форми спільної діяльності людей — фірму, завод, установу, інститут, концерн, фабрику тощо), що стосуються всіх їх членів. Дотримання правил і вимог етикету є обов'язковим для всіх, адже це сприяє створенню сприятливого клімату для людей, зайнятих процесом виробництва. Доведено, що добрий настрій позитивно впливає як на здоров'я людини, так і на продуктивність її праці. Не випадково великі фірми та корпорації створюють власні Кодекси честі чи Правила поведінки, в яких обумовлюють етичні норми взаємовідносин і правила етикету службовців.

У книзі англійських консультантів з управління М. Вудкока та Д. Френсіса наводиться такий епізод з роботи однієї англійської компанії: "Атмосфера засідання була складною і напруженою. Присутні на ньому керівники підрозділів були розгублені. Вони сподівалися, що їхня філія дасть великий прибуток, але натомість зазнали істотних збитків. Виконавчий директор філії сказав: "Наше становище гіршим вже не може бути. Я готовий розірвати

винних, але все ж, мабуть, треба проаналізувати проблему. У чому наші помилки?" Один із присутніх відповів: "Річ у тім, що ми погано організовані, а у взаєминах колег недостатньо щирості та відкритості, порушуються етичні норми". Усі присутні погодилися, що етичні та соціально-психологічні проблеми керівництво філії не розв'язувало. Щоб забезпечити стабільні прибутки, усі мають працювати як одне ціле, а не як зібрання окремих особистостей; крім того, всі повинні виконувати встановлені етичні правила поведінки на службі". Цей приклад свідчить, що в міру того, як ускладнюються виробничі завдання, що їх доводиться розв'язувати підприємствам, їх керівники дедалі більше розуміють, що поведінка працівників незалежно від посади має регулюватися загальноприйнятими етичними нормами, встановленими правилами службового етикету.

5. Правила поведінки службовців

На роботі людина проводить більшу частину свого життя, а відтак їй приємніше працювати там, де панує взаємоповага й усі дотримуються етичних норм і правил етикету. У службових стосунках доречною формою спілкування є звертання до всіх на "Ви". Вихований співробітник зажди пропустить жінку поперед себе, притримає перед нею двері. Якщо вони в рівних умовах, чоловік не сідатиме, якщо жінка стоїть. У гардеробі чоловік допоможе жінці одягтися, хоч у службових умовах він цього може й не робити. Жінка на роботі також має дотримуватися певних правил (зокрема, на робочому столі повинні бути лише речі, потрібні для роботи). Чепуритися краще в спеціально встановленому місці, а не в кабінеті, де знаходяться колеги, а тим більше клієнти.

Інтелігентна людина, помітивши помилку, якої припустився інший працівник, вкаже на неї тактовно та доброзичливо, до того ж наодинці. Краще, коли людина ставитиметься нетерпляче не до чужих, а до власних помилок — у цьому разі буде менше підстав для неприязні співробітників, для виникнення конфліктів.

У багатьох іноземних фірмах багато уваги приділяється саме створенню сприятливого морально-психологічного клімату шляхом упровадження і дотримання певних правил етикету. У багатьох японських фірмах, офісах усі працівники сидять обличчям одне до одного, аби легше було спілкуватися. У цьому самому приміщенні працює їхній керівник, з яким у таких умовах легше розв'язувати ділові проблеми. Керівники та пересічні працівники не мають жодних відмінностей щодо умов праці та відпочинку. Це дає всім відчуття рівноправності.

Багато великих фірм і корпорацій на Заході вводять до штатного розкладу психологів та спеціалістів з етики. Тепер це вже норма, а не виняток. Досвід у цьому напрямку США, Німеччини, Японії свідчить, що витрати на морально-психологічну підтримку персоналу є не тільки об'єктивно необхідними, а й такими, що окупаються. Для фірми набагато дешевше створити нормальні

умови для продуктивної діяльності своїх працівників, аніж компенсувати додаткові витрати на навчання та перепідготовку нових людей або на відшкодування витрат через конфлікти й страйки.

Останнім часом знову з'явилися наукові праці, де розглядаються питання організації морально-психологічної підтримки персоналу, цілі, структура та основні вимоги до неї.

Окремі організації в Україні також мають певний досвід організації психологічної підтримки працівників. Проте поки що він упроваджується надто повільно. Більшість керівників не усвідомили необхідності морально-психологічної підтримки людей, не вистачає відповідних методичних розробок, немає коштів для розв'язання цієї проблеми.

6. Норми поведінки керівника

Звичайно, усі працівники повинні мати загальну культуру, інтелект, порядність.

Але особливе значення має їхній моральний потенціал. Основною етичною вимогою, якої слід дотримуватись у службових взаємовідносинах, є збереження гідності людини незалежно від того, яке місце вона посідає в ієрархічній структурі. Спілкуючись на виробництві, люди часом травмують одне одного, а моральні травми часто-густо страшніші від фізичних.

Одна з японських газет свого часу провела інтерв'ю з президентами великих компаній стосовно того, які якості й стандарти поведінки повинен мати керівник. Було названо такі: широта поглядів і глобальний підхід до проблем; перспективне передбачення та гнучкість; ініціативність і рішучість, особливо в умовах ризику; завзятість у роботі та безперервне навчання. Серед особистісних якостей відзначалися такі: вміння чітко формулювати цілі та установки; готовність вислуховувати думки інших; неупередженість, безкорисливість і лояльність; здатність повністю використовувати можливості підлеглих правильним їх розподілом та справедливим ставленням до них; особиста привабливість; здатність згуртовувати людей і створювати їм сприятливу атмосферу. Як бачимо, більшість якостей особистості керівника стосується саме моральних вимог. А ці вимоги у практичній діяльності керівника передбачають дотримання ним правил службового етикету.

Керівник перебуває в центрі уваги, його знають усі, про нього говорять усі, з нього беруть приклад інші. Не випадково американці кажуть, що краще витратити десять тисяч доларів на пошуки розумного, вихованого менеджера, який вміє працювати з людьми, аніж потім витратити сто тисяч доларів через поганого керівника, який не може встановити нормальні стосунки з працівниками та клієнтами.

Керівник не повинен проявляти особистих симпатій чи антипатій, провокувати ситуації, що можуть призвести до міжособистісних ексцесів (пересудів, взаємних випадів, істерик тощо). Вихований, інтелігентний керівник

вітається з підлеглими завжди першим. Якщо він зустрічається з жінкою або з людиною, старшою за віком, він також вітається першим. Якщо до керівника в кабінет заходить інша людина, яку він викликав (або навіть не викликав), він пропонує їй присісти. Якщо керівник веде бесіду з підлеглим, він не повинен довго розмовляти по телефону чи мовчки переглядати папери. Якщо розмову закінчено, керівник може першим встати з-за столу, щоб дати це зрозуміти іншому. Керівник не повинен припускатися грубощів, принижувати людську гідність підлеглого.

Якщо керівник пообіцяв щось зробити, то обов'язково і своєчасно це мусить зробити, а якщо ж не виходить, то слід вибачитись і пояснити причину. Керівник повинен завжди пам'ятати, що недоброзичливе або образливе слово боляче вражає людину і вона ще довго через це страждатиме. Саме образа нерідко провокує виникнення конфлікту. Але якщо це вже сталося, то інтелігентна людина-керівник не забуде вибачитися перед підлеглим. Поведінка керівника, його ставлення до роботи та людей є прикладом для підлеглих. Добре, якщо керівник вміє посміхнутись іншому, має почуття гумору, вміє гарно вдягтися, говорить чітко і дохідливо. Якщо керівник не береже свого часу, то його підлеглі ще більше не цінують свого та його часу.

Керівникові доводиться не тільки заохочувати підлеглих до роботи, а й накладати на них стягнення. Якщо він при цьому керується справедливістю, підлеглий — хоча йому і не подобається бути покараним — поважатиме керівника. Якщо керівник не вміє слухати підлеглих, то навряд чи вони захочуть звернутися до нього із пропозицією, підтримають його у важкій ситуації.

На ранній стадії створення установи правила поведінки в ній встановлюються легко й просто. Коли діяльність організації розширюється, у ній збільшується кількість працівників і партнерів, з якими встановлюються певні відносини. За таких умов стандарт поведінки керівника має відповідно змінюватися в напрямку деталізації етичних норм і правил.

Морально-психологічний портрет вітчизняного керівника в Україні ще формується. Риси, які мали так звані номенклатурні керівники за минулих часів, у нових ринкових умовах змінюються. А молоді керівники, які з'явилися після перебудови, працюють методом спроб і помилок, набуваючи власного досвіду. Вже є перші спроби узагальнити якості та стандарти їхньої поведінки, проте етичний бік їхньої роботи, правила етикету у стосунках з підлеглими поки що опрацьовані мало.

7. Етика та етикет у взаємовідносинах з клієнтами

Однією зі сторін службової етики є взаємовідносини установи з клієнтами. "Знаєте, чому я пішов з цього банку?" — сказав якимось керівник однієї з київських фірм. — "Тому що там до мене ставилися як до клієнта, на якому можна заробити. А я хочу, щоб на мене дивилися як на ділового партнера, з яким треба працювати". Сталося це тому, що в цьому банку не завжди

дотримувалися етичних норм спілкування. Не випадково деякі банки України останнім часом почали вводити Кодекс банківської етики, де визначаються жорсткі правила "м'якої" поведінки з клієнтами, основні принципи, якими мають керуватися службовці комерційного банку у відносинах з клієнтами. При розробці Кодексу банківської етики скористалися досвідом англійських комерційних банків, які мають найбагатшу історію й добропорядні традиції в організації та регулюванні відносин з клієнтами. Основний принцип — повага до прав клієнта з боку банківської установи.

Правила етикету обов'язково закладаються в тій установі, яка хоче мати ділові відносини з іншими організаціями, залучити їх до ефективного співробітництва і, врешті-решт, мати від цього прибутки. Етика та етикет службових взаємовідносин зобов'язують працівників бути однаково ввічливими і уважними до будь-якого клієнта, щиро готовими взяти участь у вирішенні його справ. Від того, як кожний працівник ставиться до людей, з якими він має справу, залежить імідж установи. Думка клієнта про працівника стає думкою клієнта про фірму взагалі.

У відомій фірмі "IBM" будь-який керівник щонайменше 25% свого робочого часу відводить зустрічам з клієнтами, а ділові обов'язки деяких працівників в основному передбачають роботу з клієнтами. Тому етиці та етикету в роботі з клієнтами тут приділяють багато уваги. У фірмі все спрямоване на те, щоб кожний працівник, контактуючи з клієнтом, усвідомлював себе в його очах єдиним представником компанії й до того ж знав, що від його поведінки і від враження, яке він справить, залежатиме думка клієнта про компанію взагалі. Байдуже ставлення до клієнта з боку працівника фірми викличе в нього роздратування та неприязнь, а це може призвести до втрати вигідного замовлення. Майже 85% проблем, про які повідомляється по телефону, співробітники "IBM" вирішують одразу. Основне правило фірми — дати зрозуміти кожному клієнту, що його цінують незалежно від розміру компанії та обсягів замовлення.

Не можна демонструвати перед клієнтом свою надмірну зайнятість, безперервно розмовляючи по телефону, виходячи в інші кабінети і т. ін. Якщо призначено зустріч, то не можна на неї запізнюватися. Якщо прийняте якесь рішення, його треба дотримуватися. Віце-президент компанії "IBM" по маркетингу Ф. Роджерс пише: "Мати справу з компанією, яка не зорієнтована на клієнта, — це втрачені час і нерви. Якщо ви зателефонували, і ще не встигли представитися та привітатися, а вам кажуть: "Зачекайте хвилинку". У приймальній офіса вас лають за те, що ви своїм запитанням перервали приватну бесіду, і змушують шукати якогось працівника на іншому кінці коридору чи на інших поверхах. Повз вас пройде десяток працівників, але жоден не запропонує допомоги. Якщо ви не відповідаєте на телефонні дзвінки та листи, якщо в останню хвилину без поважних причин відмінюєте зустріч або спізнюєтесь, то

якої думки про вас буде клієнт? Він не буде впевнений, що ви своєчасно виконаєте його замовлення".

Будь-які зустрічі мають починатися вчасно. На всі телефонні дзвінки та листи треба обов'язково і своєчасно давати відповідь. Прийняті рішення повинні виконуватись у встановлений строк. Кожна дія, навіть незначна, врешті-решт, матиме результат. Звичайно, такі вимоги стосуються як працівників установи, так і її клієнтів. Якщо таке ставлення буде обопільним, то й результати від спілкування будуть ефективними для кожної зі сторін.

Неабияке значення у відносинах з клієнтами має зовнішній вигляд працівника установи. На роботі треба бути в діловому костюмі (і чоловікам, і жінкам) спокійного кольору. Гарний та охайний одяг будь-якого працівника підкреслює повагу фірми до тих, з ким вона спілкується. У цьому проявляється повага людини до інших і до себе, а це також сприяє встановленню довготривалих взаємовідносин з діловими партнерами.

Наведені приклади свідчать, що застосування етики та етикету дає практичний результат — встановлення надійних взаємовідносин з клієнтами, збільшення обсягів замовлення, розширення діяльності організації.

Питання для самоконтролю з теми:

1. В чому полягає зміст моральної культури спілкування.
2. Сутність етикету як сукупність правил зовнішньої поведінки людини.
3. В чому полягають моральні основи етикету.
4. Якими є основні засади службового етикету.
5. Проаналізуйте правила поведінки службовців.
6. Опишіть норми поведінки керівника з позицій правил етикету.
7. Порівняйте етику та етикет у взаємовідносинах з клієнтами.

Тема 4: Філософсько – етичні вчення

План

1. Етичні погляди Сократа
2. «Нікомахова етика» Арістотеля
3. Евдемонізм Епікура
4. Етичне вчення І. Канта
5. Утилітаризм Дж. Мілля
6. Нігілізм Ф. Ніцше
7. Етика А. Швейцера

1. Етичні погляди Сократа

Пізнай самого себе

Сократ (бл. 470- 399 рр. до н.е.) - давньогрецький філософ, прославився своєю мудрістю, принциповою життєвою позицією й трагічною стратою через прийняття отрути. Не залишив після себе письмових праць. Ми дізнаємось про

Сократа з діалогів його учня - відомого філософа Платона. Сократ вважав, що багатство, влада, здоров'я, думки оточуючих людей - все це вторинне. Первинним і найважливішим є турбота про душу. Сам Сократ був людиною гуманною й товариською. Його бесіди були зразком людського діалогу: будучи безкомпромісним у тім, що стосується істини, і піддаючи нещадному аналізу судження співрозмовника, Сократ при цьому гранично м'який і поважний до самого співрозмовника, постійно підкреслює його чесноти й заслуги, а сам тримається стосовно нього дуже скромно. Своїми суперечками зі співрозмовниками Сократ демонстрував відносність людського знання, за що його часто піддавали побоям і переслідуванням ті ж самі співрозмовники, яких він непомітно змушував в запалі бесіди змінити свою первісну думку на прямо протилежну. Знаменитою є його фраза *"я знаю тільки те, що я нічого не знаю, але інші не знають і цього"*. Незвичайні судження Сократа були нещадним діагнозом, який засвідчував глибоку зіпсованість вдач. Він доводив, що люди говорять про справедливість, мужність, прекрасне, чесноти, вважають їх найважливішими й найціннішими речами в житті, але вони не знають, що це таке. Невгамовний Сократ намагався у самих, здавалося б, розумних людей свого часу довідатись про поняття, які утворюють вищий ціннісний ряд людської свідомості. Але щоразу його чекало розчарування. Люди живуть, немов уві сні, не віддаючи собі ясного звіту у своїх словах або вчинках. Ця сліпота у питаннях чесноти і є, на думку Сократа, причиною небезпечної деформованості вдач, яка полягає в тому, що люди піклуються більше про тіло і гроші, а не про душу. Запитуючи афінян, Сократ водночас докоряє їм, не випадково його співрозмовники не тільки плутаються в міркуваннях, але й гніваються на нього.

Етика Сократа може бути зведена до трьох основних тез: **а)** благо тотожно задоволенням, щастю; **б)** чеснота тотожна знанню; **в)** чоловік знає тільки те, що він нічого не знає. Те, що людина ототожнює благо із задоволенням, це цілком природно, проте, не слід забувати, що немає чіткої границі між задоволенням і стражданням, одне сполучене з іншим. За радістю сп'яніння йде гіркота похмілля. Страждання може ховатися під личиною задоволення. Людина постійно виявляється в ситуації, коли необхідно вибирати між задоволеннями і стражданнями. Відповідно встає проблема критерію такого вибору. Таким критерієм Сократ вважає Розум, знання. Істинне знання - це знання про основи життя, воно розсіює тьму невігластва й указує людині правильний шлях. Так, від знання чесноти залежить добродісне життя. Ясне усвідомлення свого незнання повинно спонукати людину шукати - шукати, насамперед, моральну істину. Знаюче незнання Сократа є закликом і вимогою постійно думати над тим, чи правильно ми живемо. Воно є філософськи обґрунтованим застереженням проти самовдоволення й задоволеності. Етика Сократа є етикою індивідуальної особистої відповідальності. Відповідальна дія людини є дією, за

яку людина може й зобов'язана відповідати. А така дія може бути заснована лише на знанні.

Таким чином, тезою "чеснота є знання" Сократ визначає моральність як простір відповідальної поведінки індивіда, а тезою "я знаю, що нічого не знаю" піднімає її до особистісно формуючого фактора, більше важливого, ніж влада, гроші, інші зовнішні й тілесні блага.

2. «Нікомахова етика» Арістотеля

Ієрархія цінностей

Арістотель (384 – 322 р. до н.е.) – давньогрецький філософ, який виділив етику в особливу дисципліну. Присвятив питанням етики свої праці «Нікомахова етика», «Велика етика», «Евдемова етика». Арістотель помістив етику між вченням про душу (психологія) і вченням про державу (політика). Базуючись на першому, етика служить другому, тому що її метою є формування добродісного громадянина. Центральною частиною етичного вчення Арістотеля є вчення про *чесноти* як моральні якості особистості. **Арістотель** в «Нікомаховій етиці» розрізняв *чесноти розуму* (мудрість, кмітливість, розважливість) і *чесноти характеру* (звички-вдачі, що народжуються з життєвого досвіду). Істинна чеснота являє собою міру, золоту середину між двома крайнощами: надлишком і недоліком. Так, наприклад:

Мужність - середина між безрозсудною відвагою й боягузством;

Розсудливість - середина між розбещеністю й своєрідною «нечутливістю» (немає кращого терміна);

Щедрість - між марнотратством і скнарністю;

Величавість - між пихою й приниженістю;

Рівність - між гнівливістю й «безгнівністю»;

Правдивість - між хвастощами й удаванням;

Дотепність - між блазенством і неотесаністю;

Дружелюбність - між нісенітністю й догідництвом;

Соромливість - між безсоромністю й боязкістю й т.д.

У своїх працях Арістотель розвиває вчення про *блага*. Благом він вважає те, до чого усі прагнуть. Але у різних людей бувають різні прагнення. Тому повинно існувати щось, що має однакову цінність для всіх людей, щось незалежне від особистих ситуацій. Те, що є цінним для людини взагалі й відповідає її призначенню, Арістотель називає *вищим благом*. Вище благо для людини полягає, на думку Арістотеля, у розумній діяльності душі. Все інше має сенс лише у відношенні до цього вищого блага. Вище благо є *безумовним*, тобто воно є *абсолютним* (не залежним від обставин) й *універсальним* (таким, що влаштовує будь-яку особистість).

Разом з питаннями про вище благо, про чесноти людського характеру в етичних працях Арістотеля знайшли розвиток багато вічних питань: про

природу і джерело моралі, про свободу волі й основи морального вчинку, сенс життя, справедливість та ін.

3. Евдемонізм Епікура **Етика безтурботності**

Епікур (341- 270 р. до н.е.) - давньогрецький філософ, з ім'ям якого пов'язана одна з найважливіших традицій філософської етики, що одержала назву *евдемонізму* (від грец. щастя). Епікур вважав, що рішення етичної проблеми укладено в правильному тлумаченні щастя. Щасливі люди є добродішними, у них немає ні потреби, ні приводу сваритися між собою - таким є моральний пафос вчення Епікура. Однак ще Арістотель розчленував поняття щастя на два види: *зовнішнє* (матеріальне) благополуччя й *внутрішнє* (душевна) досконалість. Якщо перше від людини часто не залежить, то друге повністю у владі людини. Епікур наполягає на другому, вважаючи, що щастя цілком перебуває під владою індивіда, але за умови досягнення такого стану душі, який можна вважати станом безтурботності - *атараксії*. Для досягнення такого стану людина повинна "жити непомітно", як би згорнути своє буття до безтурботного спокою. Таким чином, ідеал Епікура - незалежність індивіда від світу, той безтурботний внутрішній спокій, який дає свободу і внутрішню незалежність від зовнішніх обставин. Недарма ж близьким у зовнішнім виразі до ідей Епікура був філософ-кінік *Діоген*, відомий тим, що жив у бочці і його це цілком влаштовувало. Збереглася легенда, як одного разу на Діогена приїхав подивитись знаменитий цар Олександр Македонський і сказав, що виконає будь-яке його бажання. Діоген відповів на це: "Відійди й не затуляй мені сонце".

4. Етичне вчення Іммануїла Канта **Етика боргу**

І. Кант (1724 - 1804) - німецький філософ і вчений, родоначальник німецької класичної філософії. Етика Канта систематично розроблена в трьох працях: "Основоположення до метафізики вдач" (1785), "Критика практичного розуму" (1788), "Метафізика вдач" (1797). До них примикають складені пізніше лекції по етиці. Навколо цих основних праць групується велика кількість творів, які розглядають моральні проблеми у зв'язку з іншими питаннями: "Відповідь на питання: що таке освіта?" (1784), перша частина "Критики здатності судження" (1790), "Релігія в межах тільки розуму". (1793), "Про вічний світ" (1795), "Антропологія з прагматичної точки зору" (1798) та ін.

Основною етичною категорією для Канта є *борг*, під яким він розуміє чистоту морального мотиву й твердість моральних переконань. Через борг затверджується й загальність морального закону, і внутрішня гідність особистості. Індивідуальна воля може трансформуватися в загальну, а чеснота з'єднатися з щастям у тому випадку, якщо особистість у самій собі знайде ту

тверду моральну опору, яку раніше вона помилково шукала у зовнішньому - в природі, в Бога, у суспільному середовищі.

Про абсолютність моралі та добру волю

У Введенні до "Основоположення до метафізики вдач" Кант формулює вихідну аксіому своєї теоретичної етики: *"Кожному необхідно погодитися, що закон, якщо він повинен мати силу морального закону, тобто стати основою обов'язковості, неодмінно містить у собі абсолютну необхідність"*.

Коли, наприклад, говориться "не бреші", то мається на увазі, що це не можна робити нікому, ніколи й ні за яких умов, цього не можна робити не тільки людині, але й будь-якій іншій мислимій істоті, якщо вона перебуває на рівні людини або вище його. Як скаже Кант згодом в одному зі своїх творів, цього не можна робити навіть заради порятунку життя друга. Настільки ж категоричними, безумовними є всі інші моральні норми. У моральних законах задається абсолютна межа людини, та першооснова, остання риса, яку не можна переступити, не втративши людської гідності. Так як моральна обов'язковість має абсолютний характер, то її джерела *"потрібно шукати не в природі людини або в тих обставинах у світі, у які він поставлений, але a priori лише в поняттях чистого розуму"*.

У моральності мова йде не про закони, "по яких все відбувається", а про закони, "по яких все повинне відбуватися". Виходячи з цього Кант чітко розводить два питання: **а)** якими є принципи, закони моралі й **б)** як вони реалізуються в досвіді життя. Відповідно й моральна філософія розділяється на дві частини: на *апріорну* й *емпіричну*. Першу Кант називає метафізикою моральності, або власне мораллю, а другу - емпіричною етикою, або практичною антропологією. Співвідношення між ними таке, що метафізика моральності передусь емпіричній етиці або, як виражається Кант, *"повинна бути попереду"*.

Моральний закон має абсолютну необхідність, він ніяк не залежить від досвіду й не вимагає навіть підтвердження досвідом. Щоб знайти моральний закон, нам треба знайти абсолютний закон. Що ж може бути поміркованим як абсолютний початок? *Добра воля* - така відповідь Канта: *"Ніде у світі, та й ніде поза ним, неможливо помислити нічого, що могло б вважатися добрим без обмеження, крім доброї волі"*. Під доброю волею він розуміє безумовну, чисту волю, тобто волю, яка сама по собі, незалежно від будь-яких впливів на неї, має практичну необхідність. Ніщо з властивостей людського духу, якостей його душі, зовнішніх благ, будь то дотепність, мужність, здоров'я й т.п., не має безумовної цінності, якщо за ними не стоїть чиста добра воля. Навіть традиційно настільки високо шановане самоволодіння без доброї волі може трансформуватися в холоднокрівність лиходія. Всі мислимі блага здобувають моральних якостей лише через добру волю, сама ж вона має безумовну

внутрішню цінність. Добра воля, власне кажучи, і є чиста (безумовна) воля, тобто воля, на яку не мають ніякого впливу зовнішні мотиви.

Волю має тільки розумна істота - вона є здатністю поступати відповідно до уявлень про закони. Кажучи по-іншому, воля це є практичний розум. Розум існує, або, як виражається Кант, природа призначила розум для того, щоб керувати нашою волею. Якби мова йшла про самозбереження, успіх, щастя людини, то з цим завданням цілком і набагато краще міг би впоратися інстинкт, про що свідчить досвід нерозумних тварин. Більш того, розум є свого роду перешкодою безтурботній задоволеності, що, як відомо, навіть дало можливість античним скептикам школи Піррона вважати його основним джерелом людських страждань. В усякому разі, не можна не погодитися з Кантом, що прості люди, які воліють керуватися природним інстинктом, бувають щасливішими й більш задоволеними своїм життям, ніж рафіновані інтелектуали. Хто живе простіше, той живе щасливіше. Тому якщо не думати, що природа помилилася, створивши людину розумною істотою, то необхідно припустити, що в розуму є інше призначення, ніж знаходити засоби для щастя. Розум потрібний для того, щоб *"породити не волю як засіб для якої-небудь іншої мети, а добру волю саму по собі"*. Це ототожнення розуму й доброї волі складає верхівку, саме серце кантівської філософії.

У пошуках закону волі, яка володіє абсолютною необхідністю, Кант доходить до ідеї закону, до тієї останньої риси, коли *"не залишається нічого, крім загальної законовідповідності вчинків взагалі, яка й повинна служити волі принципом"*.

Категоричний імператив

Моральний закон - об'єктивний принцип волі, який дається розумом і свідчить про її розумність. І він мав би бути самоочевидною основою поведінки всіх. Однак людина - не просто розумна істота, вона - недосконала розумна істота. Людська воля керується не тільки розумом, суб'єктивні причини поведінки можуть бути різними, часто випадковими. Тому моральний закон у випадку людської волі виступає як примус, як необхідність діяти всупереч тим різноманітним суб'єктивним емпіричним впливам, які ця воля випробовує. Він набуває *форму примусового веління - імперативу*.

Імперативи - це формули відношення об'єктивного (морального) закону до недосконалої волі людини. Так як моральний закон не містить у собі нічого, крім загальної законовідповідності вчинків, то й категоричний імператив не може бути нічим іншим, як вимогою до людської волі керуватися даним законом, привести свої максими (суб'єктивні принципи волі) у відповідність із ним, про що й говорить знаменита кантівська моральна формула, з якої виводиться вся людська моральність: *"Поступай тільки відповідно до такої максими, керуючись якою ти в той же час можеш побажати, щоб вона стала загальним законом"*.

Категоричний імператив повинен містити в собі ідею самоцілісності людини як розумної істоти, суб'єкта можливої доброї волі й може бути переформульований у такий спосіб: *"Поступай так, щоб ти завжди ставився до людства і у своїй особі, і в особі всякого іншого як до мети й ніколи не ставився б до нього тільки як до засобу"*.

Третя формула категоричного імперативу, яку Кант називає *принципом автономії волі* включає *"принцип волі кожної людини як волі, яка всіма своїми максимами встановлює загальні закони"*.

Такими є три основні формули, три різних способи представляти єдиний закон. Вони взаємопов'язані між собою таким чином, що *"одна з них сама собою поєднує в собі дві інших"*. Категоричний імператив як абсолютний закон і є законом доброї волі.

Обов'язок

Категоричний імператив - об'єктивний принцип доброї волі. А що ж є її суб'єктивним принципом, тобто, яким мотивом керується людина, коли підкоряється категоричному імперативу? Таким мотивом Кант вважає *повагу до закону*. *Необхідність дії з поваги до морального закону Кант називає обов'язком*. Обов'язок і є суб'єктивним принципом моральності. Подібно до того як категоричний імператив є єдиним моральним законом, так і обов'язок є єдиним моральним мотивом. Він протистоїть всім іншим емпіричним **мотивам**.

Для обґрунтування своєї етики Кант вводить постулати практичного розуму, які говорять про те, що існують світи Бога, безсмертя душі й абсолютної волі. Так як ці три ідеї ніяк не виводяться з практичних потреб людини й навіть суперечать їм, отже, існує інший світ, світ *речей у собі*, або самих по собі. Цей світ лежить за межами досвіду, він пізнається винятково розумом, і він є підставою світу явищ. Такого роду погляди Канта називаються у філософії *суб'єктивним ідеалізмом*.

5. Утилітаризм Джона Мілля

Етика утилітаризму

Джон Мілля (1806 - 1873) - англійський філософ, логік, соціальний мислитель, який систематизував і обґрунтував етичну доктрину *утилітаризму* (від лат. користь). Початок утилітаризму поклав Джеремі Бентам, який вважав, що в основі моралі лежить *загальне благо*, що розуміється їм як щастя більшості людей. Це загальне добро він ще називав *загальною користю*, відрізняючи її від власної користі або особистої вигоди. Формула загального добра - *"найбільше щастя найбільшого числа людей"* - була відома й раніше, однак саме Бентам надав їй принципове значення для побудови теорії моралі. Ця теорія була розвинена Міллем і, завдяки йому, увійшла в історію етики як особливий різновид моральної теорії за назвою утилітаризму. Погляди Мілля викладені в праці "Утилітаризм" (1863). Головний пафос міллевської полеміки був спрямований проти апріоризму та інтуїтивізму, персонально - проти І. Канта

і його англійських послідовників. Таким чином, утилітаризм можна вважати антитезою кантівському вченню. У більшості сучасних західних підручників по етиці антитеза *кантіанство - утилітаризм* розглядається як основна, вона визначає розходження підходів у рішенні більшості етичних проблем.

Принцип найбільшого щастя

В утилітаризмі користь розуміється як щастя, у цьому утилітаризм перегукується з евідемонізмом. Основу моралі становить *принцип користі*, і він передусє всім приватним цілям людини. Треба сказати, що Мілль нечітко розділяє вищу мету та принцип користі. Іноді в його висловленнях це виглядає як одне й те ж. Отже, користь, відповідно до утилітаризму, полягає в щасті. Але це не особисте, а загальне щастя; так що від особистості потрібно не стільки прагнути до власного щастя, скільки сприяти щастю інших людей. Мілль прекрасно розуміє, що досягти загального щастя неможливо й нереально. Але сприяти усуненню й зменшенню нещастя - це вже цілком реально. Три фактори, на думку Мілля, перешкоджають людському щастю: себелюбність людей, недолік розумового розвитку й дурні державні закони. Саме себелюбство, як правило, ховається за апатією, песимізмом і невдоволенням життям. Люди, що занадто цінують себе, не можуть припустити, що в житті є щось інше, крім розваг; звідси їхнє розчарування в житті, їхнє невір'я в щастя. Щастя справді неможливе, якщо розуміти під ним, як каже Мілль, "сталість захоплюючих насолод". Так що прагнення до щастя повинне ґрунтуватись на *правильному розумінні* того, у чому воно полягає, зокрема того, що задоволення складається не тільки у збудженні, але й у заспокоєнні після збудження.

Користь і чеснота

Проблема чесноти не могла не сприйматися Міллем особливо загострено саме у зв'язку із принципом користі. Адже відповідно з багатьма етичними вченнями, чеснота вважається самоціллю, до неї прагнуть заради неї самої. Мілль вдається до переосмислення чесноти: вона не є ціллю сама по собі, вона лише засіб для досягнення щастя. Цілком у дусі протестантської етики передбачається, що людина повинна в першу чергу виконати своє соціальне призначення; але виконати його з чистими руками, по совісті, тобто доброчесно. Мілль вважає, що змішувати цілі й цінності неприпустимо. У практичній діяльності варто орієнтуватися на цілі, звіряючи їх із цінностями, у тому числі з вищими. Робити ж цінності цілями не можна, це принесе тільки втрати й занепад у справах.

Рівні моральності

Мілль вважав, що загальний моральний принцип конкретизується в конкретних ситуаціях у менш загальних принципах другого рівня - *другорядних принципах*. Такими є, наприклад, принцип справедливості, правила "не шкодь", "протидій нещастю", "дотримуйся інтересів ближніх", сюди ж він відносить заповіді Декалога. На практиці, на думку Мілля, люди обходяться другорядними

принципами й нерідко навіть не замислюються про існування головного принципу. Однак у випадку конфлікту між різними другорядними принципами орієнтиром до вирішення конфлікту виступає саме головний принцип.

Протиріччя утилітаризму

Згідно з теорією утилітаризму, загальне добро є сумарним підсумком приватних благ. У цьому висновку, як і у всьому етичному міркуванні Мілля, можна побачити безумовний політико-економічний зміст. При товарно-грошовому устрої господарських відносин, в основі яких лежить купівля - продаж, тобто обмін, індивід N дійсно досягає власної вигоди, забезпечуючи вигоду інших: N стає багатішим, надаючи іншим товари й послуги, які відповідають їхнім потребам. Але людська психологія тут не враховується, тому що N при цьому печеться лише про власну вигоду, а не про загальну користь. Якщо раптом з'явиться можливість забезпечити власну вигоду без надання товарів і послуг, то N негайно цим скористається. У ринкових економіках, де панує торгово-фінансовий капітал, саме так і відбувається. Найбільші вигоди витягуються зі спекулятивних операцій (з валютами, цінними паперами, землею), в результаті яких актуальне багатство небагатьох зростає за рахунок потенційного багатства більшості. В остаточному підсумку, незважаючи на прагнення Мілля і його послідовників показати мораль як сукупність норм і дій, які реально сприяють загальному добру, мораль в утилітаризмі постає лише як сфера прояву розсудливих приватних інтересів. У наш час спроби вирішення цих проблем вилилися у два плинні утилітаристської думки - *утилітаризм дії* й *утилітаризм правила*. Другий напрямок є домінуючою формою сучасного утилітаризму, і його суть зводиться до того, що цінність дії визначається її відповідністю сукупності правил, які є умовою піднесення загального добра в суспільстві.

6. Нігілізм Фрідріха Ніцше

По ту сторону добра й зла

Ф. Ніцше (1844 - 1900) - німецький філософ, самий незвичайний з усіх моралістів, якщо його взагалі можна назвати моралістом, тому що він *затверджував мораль через її критику, навіть радикальне заперечення*. Ніцше вважав, що історично сформовані в Європі форми моралі стали основною перешкодою на шляху піднесення людини й установа між людьми щирих відносин. Джерелами його філософії є книги "Людське, занадто людське", "По ту сторону добра й зла", "До генеалогії моралі", "Народження трагедії з духу музики", "Так говорив Заратустра". Протягом життя Ніцше багато хворів, а останні роки провів у психіатричній клініці.

Мораль рабів

У своїх працях Ніцше порушує питання про правомірність існування моралі взагалі, тобто питання про цінність моральних цінностей він зводить до рівня філософського сумніву. Єдиної моралі немає, говорить Ніцше, існує

мораль панів і мораль рабів. Таким чином, Ніцше є моральним нігілістом у строгому й точному змісті цього слова: він рішуче, послідовно й безкомпромісно заперечує мораль рабів. Під мораллю він має на увазі ті ідеали, які сформувалися під впливом античної філософії й християнської релігії і які втілювалися в різноманітних індивідуально-аскетичних, церковно-благодійних, общинно-соціалістичних і інших гуманістичних досвідах людської солідарності. Ніцше говорить про те, що ці ідеали помилково сприймаються європейською свідомістю як синонім моралі взагалі. Якщо з неминучим огрубінням спробувати резюмувати особливості рабської моралі як їх розуміє Ніцше, то вони можуть бути дані в наступних основних характеристиках:

1. Рабською мораль робить насамперед сама її *претензія на абсолютність, безумовність*. Ніцше вважає, що людина хитрою вигадкою про недосяжний абсолют (Бога) відвойовує собі право бути маленьким, жалюгідним, невартим. Саме уявлення про абсолютні ідеали є помилковим.

2. Рабська мораль є мораллю *стадною*. Вона виступає як сила, яка стоїть на стражі юрби, суспільства, а не особистості. Зрозуміла як споконвічна солідарність, братерство людей, вона спрямована на підтримку слабких, хворих, злидених, невдах. Така мораль цінує здатність людини відректися від себе, свого "я", поставити себе на службу іншим, суспільству. Через це люди збиваються в купи, юрби, затверджують себе у своїй посередності. Суперечливість міркувань Ніцше проявляється тут у тім, що, виступаючи проти стадності, він виступає, безсумнівно, проти омасовління, знеособлювання людей, однак у нього це звучить як протест проти заклик до самозречення.

3. Рабська мораль має *відчужений характер*. Вона реалізується в зовні фіксованих нормах, покликаних усереднити, зрівняти індивідів. Через ці норми розум людини репресує свої інстинкти. Індивід втрачає свою особистість і знаходить моральне достоїнство тільки як приватний випадок, проста проекція загального закону.

4. Рабська мораль *замикається областю духу, намірів*. Вона представлена в людині якоюсь другою людиною, яка постійно незадоволена першою, вселяє їй почуття провини і прирікає на постійні сумніви, нерішучість, душевні муки. Тут тіло приноситься в жертву душі. У результаті людина виявлена сама собі не як *individuum* (неподільне), а як *dividuum* (розділене). Вона приречена на постійне копання в собі, щоб утихомирити, догодити, обдурити звіра й таким шляхом знайти душевний спокій.

5. Рабська сутність моралі розкривається в *лицемірстві, тартюфстві*. Мораль претендує на те, щоб говорити від імені абсолюту. А абсолюту насправді не існує, а якби навіть й існував, то про нього не можна було б сказати нічого певного. Мораль протистоїть природному егоїзму вітальних сил. Справжнє життя не може не бути егоїстичним в конкретності своїх індивідуальних існувань. І там, де егоїзм пристрастей, інстинкти життя не

одержують прямого виходу, там вони виявляють себе побічно, подібно до того, як гнеться зростаюче дерево, натикаючись на перешкоду.

6. Квінтесенцією стадної моралі є *ressentiment* (з франц. буквально: вторинне переживання). Це слово використовується Ніцше для позначення зовсім особливого й дуже складного психологічного комплексу, що є свого роду "вірусом моралі". Тут мова йде про декілька змістів, що нашарувалися один на одного й утворили в підсумку рідкісну психологічну отруту: **а)** первинні неприємні емоції злості, сорому, розпачу, викликані приниженням достоїнства людини, яке випливає з його реального положення стосовно інших людей; **б)** спогади і вторинне переживання цих емоцій, у результаті чого виникає ненависть і бажання помсти, посилювані заздрістю від того, що "вони" можуть, а "я" ні; **в)** усвідомлення того, що помста нездійсненна, кривдник недосяжний, а сама образа - не каприз кривдника, а результат його більш високого положення; **г)** виникнення почуття розпачу від безсилля, яке приводить до того, що помста, не маючи можливості втілитися, реалізується в створенні "вищих ідеалів". Безсилля при цьому нібито стає силою, поразка - перемогою, *ressentiment* виявляється у творчості, в утворенні цінностей, самозаспокоєнні (у пекельному полум'ї буду горіти не я, а мої кривдники). Таким чином, Ніцше називає словом *ressentiment* *уявлювану помсту, помсту неспроможного, витиснуту ненависть*, яка не переходить у вчинок, не розряджається в ньому, а ховається усередині й стає формою самоотруєння душі.

Позаморальна мораль надлюдини

У реальній історії моральності, як вона складалася в європейському культурному регіоні, явно простежуються дві основні тенденції - *аристократична* (лицарська) і *міщанська* (дрібновласницька). Протягом тривалого часу аристократичний моральний ідеал превалював, уважався зразком гідної поведінки. Однак у Новий час на основі симбіозу християнської моралі й буржуазної практики відбувся корінний перелом, результатом якого стала суспільна перемога міщанської моралі. Ніцше вважає цей час розважливим, машиноподібним, поглиненим проблемами накопичування; він підняв на прапор чесноти праці, законності, науковості. Ніцше хоче знову повернути, але оновленими, традиції аристократичної моралі. Аристократизм для Ніцше - певна життєва позиція, тип людини, яка при цьому може й не бути аристократом за соціальним статусом. Аристократизм - синонім шляхетного, високого. Справжній аристократ завжди готовий до величезної відповідальності, несе в собі велич царственного погляду, почуття своєї відірваності від юрби, він завжди готовий захищати те, чого не розуміють, на що обмовляють юрби. Аристократичної моралі властиві й правдивість і безстрашність. Ці люди втілюють у собі якусь "надморальність" або "понадморальність", яка полягає в тому, що вони почувають себе "не функцією", а "змістом", "мірилом цінностей". Вони самодостатні у своїй

царській величі, яка виходить з готовності й здатності до великої відповідальності.

Тобто, ми бачимо, що при всьому своєму нігілізмі, Ніцше не ставить під сумнів основну роль моралі в справі громадського життя людини. Але він наполягає на тому, що таке піднесення досягається саме через аристократично - надлюдську позицію, яку Ніцше називає *позаморальною єдине по тій причині, що вона більш моральна, ніж мораль у традиційному християнсько-гуманістичному змісті*. При такому розумінні мораль виступає не як надбудова, вторинне або третинне духовне утворення в людині, а як його органічна властивість - *міра волі до влади*. Надлюдина перебуває по ту сторону добра й зла. Тому історично прорив протиставлення добра й зла може бути пов'язаний лише з надлюдською мораллю панів. Які висновки були зроблені деякими представниками людства з філософії Ніцше показала історія 20 століття.

7. Етика Альберта Швейцера

Благоговіння перед життям

А. Швейцер (1875 - 1965) - німецький лікар, філософ, лауреат Нобелівської премії миру 1952 року. Розумів мораль як *благоговіння перед життям* у всіх його формах, коли зірвана кульбаба в полі є таким самим злом, як вбивство людини. Вчення Швейцера найбільш повно викладене в його праці "Культура й етика" (1923). Життя А. Швейцера складалося прекрасно із загальноприйнятої точки зору. У нього рано виявилися різні дарування, які в сполученні з прищепленими в родині протестантськими чеснотами - працьовитістю, завзятістю й методичністю - визначили успішну кар'єру. До тридцяти років він вже відбувся як визнаний теолог, філософ, органіст, музикознавець. Проте одного чудового дня раптом вирішив все різко змінити. На підході до вершин слави він міняє Європу на Африку, професійну працю на служіння стражденним, шлях вченого й музиканта на скромну долю лікаря, ясне спокійне існування на неясну життєву перспективу. У Габоні, провінції держави Конго, у містечку Ламбарене А. Швейцер за свої кошти будує лікарню для бідних негрів, у якій працює до кінця своїх днів. Лікарська діяльність дозволила йому щонайкраще виявити й розвинути особливості своєї особистості - прагнення до подвижництва й допомоги нужденним людям. Через цю діяльність А. Швейцер відбувся як видатний мислитель, діяч культури і як лицар милосердя. Протиріччя між цивілізацією й милосердною любов'ю до людини він вирішив самим продуктивний способом під девізом: *цивілізацію - на службу милосердній любові*.

Етика - основа культури

Відомо наступне твердження Швейцера: *"Культура, у якій деградують основи етики, приречена на занепад"*. На думку А. Швейцера, європейська культура перебуває в глибокій кризі, основні риси якої проявляються в пануванні матеріального над духовним, суспільства над індивідом. Криза

культури обумовлена *кризою світогляду*. Суть цієї кризи Швейцер бачить у втраті первісного зв'язку світо- і життєствердження з етичними ідеалами. У результаті цього воля до прогресу обмежилася прагненням лише до зовнішніх успіхів, росту добробуту, простому накопиченню знань і вмінь. Культура втратила свого споконвічного й найглибшого призначення - сприяти духовному й моральному піднесенню людини й людства. На думку Швейцера, етичний ідеал не був глибоко обґрунтований і засвоєний європейською культурою, тому необхідно обґрунтувати *залежність світогляду від етики*. Сам він обґрунтовує цю залежність вводячи поняття *благоговіння перед життям*. Принцип благоговіння перед життям приходить у зіткнення з егоїзмом, який розуміється в широкому значенні як самоствердження людини, його прагнення на щастя. Тобто мораль і щастя - розмірні у своїх владних домаганнях на людину, однаково важливі для нього й у той же час взаємно виключають один одного. Швейцер розводить ці поняття в часі, вважаючи, що першу половину життя людина повинна присвятити собі, своєму щастю, а другу половину життя віддати моральному подвижництву. І чим краще людина послужить собі в першій - егоїстичній, "язичеській" - половині життя (розів'є свої сили, здатності, вміння та ін.), тим краще він зможе служити іншим людям у другій - моральній, "християнській" - її половині. "Етика полягає в тому, що я відчуваю бажання висловлювати рівне благоговіння перед життям як стосовно моєї волі до життя, так і стосовно будь-якої іншої. У цьому й складається основний принцип морального. Добро - те, що служить збереженню й розвитку життя, зло є те, що знищує життя або перешкоджає йому".

Етика й містика

На думку Швейцера, етика повинна народжуватися з містики. При цьому містику він визначає як прорив земного в неземне, тимчасового у вічне. Етика, як її розуміє Швейцер, і наукове знання - різнорідні явища: етика є прилученням до вічного, абсолютного, а наукове знання завжди конечне, відносне, етика творить буття, а наукове знання описує його. Етика вмирає в словах, застигаючи в них, немов маґма в гірських породах, а наукове знання тільки через мову й народжується. Однак все це не значить, що етика може здійснитися поза мисленням. Етика є особливим способом буття у світі, живим відношенням до живого життя, яке може, однак, знайти буттєву стійкість тільки як свідоме, укорінене в мисленні. Тут Швейцер розвиває єдину у своєму роді *діалектику містики й раціональності*, дуже характерну саме для нього. Послідовна раціональність, не знаходячи "речовини" етики в емпіричному світі, постулює її містичну сутність. Містична природа етики реалізується в раціонально осмислених і санкціонованих розумом діях людини.

Питання для самоконтролю з теми:

1. Проаналізуйте етичні погляди Сократа
2. В чому особливості «Нікомахової етики» Арістотеля

3. Опишіть основні ідеї евідемонізму Епікура
4. Проаналізуйте етичне вчення І. Канта
5. Порівняйте утилітаризм Дж. Мілля і етичне вчення І. Канта
6. В чому полягає моральний нігілізм Ф. Ніцше
7. Опишіть основні ідеї етики благоговіння перед життям А. Швейцера

Питання з модуля «Етика» для самостійного опрацювання

1. Визначте предмет і задачі етики. Розрізняйте етику гуманістичну і авторитарну.
2. Сформулюйте структуру і специфіку етичного знання.
3. Простежте формування етичних знань в античну епоху.
4. Зробіть висновки щодо етичної свідомості епохи Середньовіччя і Відродження.
5. Відзначте особливості розвитку етики у XVII-XVIII ст.
6. Опишіть німецьку класичну етичну філософію: концепції І. Канта і Г. Гегеля.
7. Схарактеризуйте розвиток етичних поглядів у другій половині XIX ст.: два підходи до рішення моральних проблем.
8. Відзначте тенденції розвитку етики у XX ст.
9. Виокремте концепції походження моралі.
10. Розрізняйте етапи історичного розвитку моралі, надавши їх загальну характеристику.
11. Сформулюйте тенденції розвитку сучасної моралі.
12. Підготуйте доповідь про мораль як систему принципів, норм і ідеалів.
13. Визначте структуру моралі.
14. Підберіть та опишіть функції моралі.
15. Засудіть або схваліть добро і зло як центральні категорії етики.
16. Опишіть проблему боротьби добра і зла.
17. Схарактеризуйте свободу і необхідність.
18. Чітко розмежуйте моральну відповідальність особистості.
19. Співвіднесіть поняття обов'язку і совісті.
20. Надайте характеристику поняття честі та гідності, простежте їх еволюцію.
21. Підготуйте основні концепції сенсу життя.
22. Дискутуйте щодо поняття щастя.
23. Визначте любов як найвищу моральну цінність.
24. Доведіть необхідність етики спілкування.
25. Теоретично вирішіть проблеми віртуальної реальності і спілкування.
26. Опишіть етику і етикет.

Тестові завдання до модуля «Етика»

У тесті є обов'язково лише одна правильна відповідь, яку Ви зможете вибрати. Тести дають можливість студенту проконтролювати свої знання, а також самостійно осмислити й оцінити надбання цих двох філософських наук у їх проблематиці як у минулому, так і сучасному трактуванні, з метою поглиблення своїх знань.

Тест 1

1. Хто є засновником етики як науки?

а) Сократ; б) Арістотель; в) Епікур; г) Цицерон.

2. Назва однієї із книг зайва. Приберіть її.

а) «Нікомахова етика»; б) «Євдемова етика»; в) «Велика етика»; г) «Професійна етика».

3. Від кам'яного віку й до сучасної космічної ери, зазнаючи різних змін і метаморфоз, перебуває вона в нерозривному зв'язку з людським духом:

а) етика; б) мораль; в) моральність; г) філософія.

4. Яку сутність має мораль згідно з марксистською філософією?

а) біологічну; б) суспільну; в) трансцендентну; г) психологічну.

5. Декарт говорив, що людина має бути вільною і мати право виражати свої моральні оцінки. Але він наголошував, що вільною людина може бути лише за однієї умови. Що це за умова?

а) коли вона керує своїми пристрастями; б) коли вона сама керує своїми діями, а не є запрограмованою машиною; в) коли людина бере участь у творінні шляхом вдосконалення та навчання інших; г) коли людина вірить, що її життя не обмежується земним існуванням.

6. Хто із філософів Нового часу доводив, що люди повинні керуватися у своїх вчинках розумом, інтересом, а не страхом божим?

а) Р. Декарт; б) Ф. Бекон; в) Б. Спіноза; г) Г. Лейбніц.

7. Який «загальний закон» поведінки людей «відкрили» французькі матеріалісти, прирівнюючи його об'єктивне значення до закону, відкритого І. Ньютоном стосовно небесних тіл? а) закон єдності Бога і людини; б) закон існування безплотної духовної сутності, що визначає життєві стани; в) закон зміни суспільного організму; г) закон «розумного егоїзму».

8. У чому вбачали просвітники причину всього зла, яке панує у суспільстві?

а) у невігластві людей; б) у діяльності релігійних організацій; в) у невідповідному людській сутності способі людського існування; г) у «неадекватних» формах вираження суспільних сил.

9. На переконання якого філософа всі цінності моралі і цінності релігії повинні перебувати в органічній єдності?

а) Бенедикта Спінози; б) Іммануїла Канта; в) Людвіга Фейєрбаха; г) Фрідріха Енгельса.

10. Звичай, що забороняв шлюби між членами однієї родової групи, – це:

а) екзогамія; б) цілібат; в) ініціація; г) конклав.

Тест 2

1. Хто є автором неологізму (нового слова) *moralis* (моральний)?

а) Марк Теренцій Варрон; б) Гай Валерій Катулл; в) Марк Туллій Ціцерон; г) Тит Лукрецій Кар.

2. Що у гомерівському епосі означало слово «етос»?

а) все те, що стосується людської вдачі, характеру; б) сукупність стабільних рис індивідуального характеру; в) усталеність характеру того або іншого явища; г) місце перебування, постійне житло.

3. Історично що виникло раніше?

а) мораль; б) моральність; в) етика; г) філософія.

4. «Сукупність звичаєвих норм, правил поведінки, настанов, в яких виражені вимоги суспільства до окремої особистості» – це визначення:

а) моралі; б) моральності; в) етики; г) філософії.

5. Що є центром дослідницьких інтересів науки етики?

а) навколишній світ; б) людина як суб'єкт пізнання та дії; в) всі проблеми людського світогляду; г) все, що належить до сфери моралі.

6. Благородна мета етики, за твердженням цього філософа, полягає в дослідженні засобів вдосконалення людини:

а) Р. Декарта; б) Т. Гоббса; в) Б. Спінози; г) Д. Локка.

7. Прибічники цієї концепції вбачають причини виникнення моральних норм регулювання поведінки людей у практичній людській діяльності, у досвіді

сукупного життя і боротьби з природою при спільному добуванні їжі і її розподілові:

а) психоаналітичної; б) знаряддево-трудової; в) натуралістичної; г) теологічної.

8. Хто із філософів Нового часу дав найбільш повну критику теологічного тлумачення моралі?

а) Р. Декарт; б) Т. Гоббс; в) Б. Спіноза; г) Д. Локк.

9. Хто першим усвідомив неможливість обґрунтування просвітницького ідеалу (про свідоме підпорядкування свого індивідуального інтересу суспільному) з точки зору лише «природних», чуттєво-практичних спрямувань індивіда?

а) І. Кант; б) Й. Фіхте; в) Ф. Шеллінг; г) Г. Гегель.

10. Реалізуючи цю функцію, мораль всіляко сприяє спілкуванню – це:

а) регулятивна функція; б) комунікативна функція; в) пізнавальна функція; г) стимулююча функція.

Тест 3

1. Який термін почав вживати Арістотель для позначення позитивних якостей людської вдачі, чеснот характеру?

а) етикос; б) мораліс; в) етос; г) мос.

2. Котра з наступних характеристик належить саме до моральності (а не до моралі)?

а) активне ставлення до дійсності; б) пасивне ставлення до дійсності;

3. Коли виникла наука етика?

а) у IV ст. до н. е.; б) у I ст. до н. е.; в) у I ст. н. е.; г) у IV ст. н. е.

4. Ця концепція підходить до проблеми виникнення моралі з боку дослідження несвідомої частини індивідуального душевного життя:

а) психоаналітична; б) соціальна (знаряддево-трудова); в) натуралістична; г) теологічна.

5. Укажіть назви трьох найцінніших моральних чеснот, які проголосила церква:

а) вдячність, милосердя, покаєння; б) віра в бога, надія на нього, любов до нього; в) покірність, усвідомлення власної безпорадності, упокорювання; г) неспротив злу, терпіння, усвідомлення своєї гріховності.

6. Хто називав етику головною гілкою філософського дерева?

а) Ф. Бекон; б) Р. Декарт; в) Б. Спіноза; г) Г. Лейбніц.

7. Що лежить, на думку французьких матеріалістів XVIII ст., в основі моральності людини?

а) природа людини, її потреби й особистий інтерес; б) віра, покірність та чистосердечність; в) визнання надлюдської реальності, надприродного, Бога; г) система державного управління, що ґрунтується на ієрархічному принципі й авторитаризмі.

8. Хто із філософів Нового часу виключав допущення будь-яких божественних сил в поясненні поведінки людей і доводив, що вчинки людини залежать лише від неї самої? Він очищав категорії моралі від містичного їх тлумачення і створив світську, раціоналістичну «Етику». Це:

а) Ф. Бекон; б) Б. Спіноза; в) Г. Лейбніц; г) Р. Декарт.

9. На думку цього філософа, про мораль мова може йти не як про засіб бути щасливим, а як про спосіб стати гідним щастя.

а) Ж.-Ж. Руссо; б) Ж.-О. Ламетрі; в) П.-А. Гольбаха; г) І. Канта.

10. Вимоги моралі, сприйняті людиною, відкладаються в ній як риси характеру, моральнісні якості і виступають як внутрішні переконання, ідеальні мотиви її вчинків. Здатність моралі формувати духовне обличчя людини, її волю, характер – це її:

а) регулятивна функція; б) комунікативна функція; в) пізнавальна функція; г) виховна функція.

Тест 4

1. Як звучить термін «етичний» на латині?

а) етикос; б) мораліс; в) етос; г) мос.

2. В якості чого виступають (або розглядаються) моральність і мораль у філософії Гегеля?

а) як ступені розвитку об'єктивного духу; б) як галузі гуманітарних знань, спрямовані на досягнення сутності, закономірностей людських відносин; в) як два різних вчення про ціннісне ставлення людини до світу; г) як точки дотику й шляхи взаємодії з іншими сферами культури.

3. Чим виступає мораль в етиці?

а) внутрішнім станом; б) предметом вивчення; в) чимось зовнішнім щодо індивіда; г) глибинною вірою в реальну присутність у житті вищого закону.

4. Як називається теорія походження людини та її моральності, створена Ф. Енгельсом?

а) теологічна; б) натуралістична; в) соціальна (знаряддево-трудова); г) психоаналітична.

5. Кому належать слова, кинуті інквізиції «Ви, напевно, з більшим страхом виносите мені вирок, ніж я його слухаю»?

а) Д. Бруно; б) Р. Декарту; в) Б. Спінозі; г) Ф. Бекону.

6. На думку цього філософа, вища моральність людини полягає в підкоренні нею своїх пристрастей розумом:

а) Р. Декарта; б) Б. Спінози; в) Т. Гоббса; г) Д. Локка.

7. На чому засновували французькі матеріалісти свою систему моралі?

а) на «релігійних пориваннях» людини; б) на безпосередньому досягненні істини без логічного обґрунтування, без проміжних ланок аргументації, на безпосередній проникливості, відчутті, здогаді; в) на сукупності історичних понять, категорій і концепцій, які дають історичне тлумачення походження моральності; г) на природі людини, її потребах і особистому інтересі.

8. Кому належить теза, що заперечує моральні можливості чуттєвопрактичної природи людини: «Природа сама по собі не має ніякої гарантії розумного улаштування людських справ»?

а) Д. Дідро; б) К.-А. Гельвецію; в) П.-А. Гольбаху; г) І. Канту.

9. Кому належать слова: «...у певному сенсі ми можемо сказати, що праця створила людину»?

а) Людвігу Фейєрбаху; б) Арнольду Гелену; в) Зигмунду Фрейду; г) Фрідріху Енгельсу.

10. Здатність моралі через систему норм, принципів, мотивів, цінностей, установок управляти вчинками людей, формувати та корегувати міжособистісні стосунки – це її:

а) регулятивна функція; б) комунікативна функція; в) пізнавальна функція; г) виховна функція.

Тест 5

1. Який характер мають моральні норми?

а) наказовий і обов'язковий; б) щоденний і точний; в) наполегливий і остаточний; г) правдивий і конкретний.

2. Одне із визначень моралі неправильне:

а) усвідомлена моральність; б) такий імперативно-оцінний спосіб ставлення людини до дійсності, котрий регулює поведінку людини з точки зору принципового протиставлення добра і зла; в) система норм, уявлень про належне і бажане, похвальне і ганебне; г) філософське вчення, згідно з яким природа і життя людей підпорядковані загальному божественному закону.

3. Назвіть ім'я олександрійського філософа – проповідника смерті, лекції якого були заборонені в Олександрії, оскільки після них багато людей кінчали життя самогубством.

а) Аннікерід; б) Гегесій; в) Євгемер; г) Федон.

4. Яке поняття більше за своїм об'ємом?

а) сенс життя; б) мета життя;

5. В якій релігії зло має онтологічну реальність, тобто існує як особлива субстанція?

а) в зороастризмі; б) в християнстві; в) в іудаїзмі; г) в ісламі.

6. Сократ ототожнював щастя з доброчесністю. Глибокий Арістотель відзначав, що ми живемо у недосконалому світі, де не все залежить від доброчесності. Для щастя, за Арістотелем, потрібна і доброчесність, і:

а) вірні друзі; б) володіння благом; в) удача; г) мудрість.

7. Відомий учень Антисфена, який дав усім своїм життям взірць мудреця-кініка, знизивши до крайності свої потреби – це:

а) Платон; б) Діоген; в) Арістип; г) Аннікерід.

8. Хто вперше ввів у філософію поняття обов'язку? Він пов'язував це поняття з внутрішніми мотивами дій людини і найбільш моральними вважав ті добрі вчинки, які здійснюються за переконанням, а не зі страху або через примушування:

а) Арістотель; б) Демокріт; в) Анаксагор; г) Епікур.

9. Хто із давньогрецьких філософів стверджував, що лише байдужість до пристрастей, до будь-якої радості і горя приносить людині щастя?

а) Епікур; б) Арістип; в) Пірон; г) Феодор.

10. Одна формула зайва:

а) «чини так, щоб правило твоїх дій могло бути загальним законом для кожної розумної істоти»; б) «чини так, щоб розумна істота завжди була для тебе метою, а не засобом»; в) «не створюй прецедент, санкціонуючи можливість імперативного ставлення до себе і до людей взагалі»; г) «розумна воля сама собі дає закон, а не підпорядковується закону».

Список рекомендованої літератури до модуля «Етика»

1. Васільєва Л. М. Формування професійної етики фахівців економічного профілю в умовах закладу вищої освіти. *Modern Economics*. 2021. № 26(2021). С. 25-29. DOI: [https://doi.org/10.31521/modecon.V26\(2021\)-04](https://doi.org/10.31521/modecon.V26(2021)-04).
2. Етика ділового спілкування : курс лекцій для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти ОПП "Готельно-ресторанна справа" за спеціальністю 241 "Готельно-ресторанна справа" / уклад. Т. П. Кравченко. Миколаїв : МНАУ, 2022. 104 с. URL: <https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/handle/123456789/13203>
3. Філософія (етика, естетика, логіка) : словник основних понять і термінів (для самостійної роботи здобувачів вищої освіти спеціальності 201 "Агрономія" денної та заочної форм навчання) / уклад. О. В. Марущак. Миколаїв : МНАУ, 2021. 52 с. URL: <https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/handle/123456789/10124>
4. Кисіль В. Г. Парламентська етика депутатів в умовах євроінтеграції. *Розвиток територіальних громад: правові, економічні та соціальні аспекти* : матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. (м. Миколаїв, 2-3 листопада 2023 р.). Миколаїв : МНАУ, 2023. С. 21-22. URL: <https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/handle/123456789/16113>
5. Прикладна етика : навч. посіб. / Т. Г. Аболіна, В. Г. Нападиста, О. Д. Рихліцька та ін. ; за наук. ред. Панченко В. І. Київ : Центр учбової літератури, 2020. 392 с.
6. Бралатан В. П., Гуцаленко Л. В., Здирко Н. Г. Професійна етика : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 252 с.
7. Етика та естетика: Навчальний посібник / В. Л. Петрушенко, В. П. Савельєв, І. М. Сурмай та ін. ; за ред. В. Л. Петрушенко. Львів : Новий світ – 2000, 2020. 304 с.
8. Етика ділового спілкування : навч. посіб. / В. Г. Воронкова, А. Г. Беліченко, В. В. Мельник, М. А. Ажажа. Львів : "Магнолія 2006", 2023. 312 с.
9. Кубрак О. В. Етика ділового та повсякденного спілкування : навч. посіб. 4-е вид., стереотип. Суми : Університетська книга, 2023. 222 с.
10. Юрій М. Ф. Етика : підруч. 2-ге вид., стереотип. Київ : Дакор, 2022. 320 с.
11. Етика ділового спілкування : навч. посіб. / Т. Б. Гриценко, С. П. Гриценко, Т. Д. Іщенко та ін. ; за ред. Т. Б. Гриценко, Т. Д. Іщенко, Т. Ф. Мельничук. Київ : ЦУЛ, 2021. 344 с.
12. Бесчасний В. М., Кононенко Т. В., Сабельникова Т. М. Етикет і професійна етика поліцейського. Київ : ВД «Дакор», 2019. 216 с.
13. Василевська Т. Е. Етика в публічній службі : підручник. Київ : НАДУ, 2018. 256 с.

МОДУЛЬ 2. ЕСТЕТИКА

Тема 5. Предмет «Естетика» та його особливості

План

1. Поняття і сутність предмету «Естетика»
2. Естетична свідомість та її структура
3. Естетична діяльність

1. Поняття і сутність предмету «Естетика»

Слово «естетика» в перекладі з грецької означає – те, що сприймається почуттями. Але як термін, що позначає особливу філософську науку, естетика з'явилася тільки у 18 ст., коли вона була заснована німецьким філософом *Олександром Баумгартеном*, тобто з 18 ст. естетика розуміється як «філософія прекрасного», зокрема філософія мистецтва.

Естетика – філософська наука, яка вивчає найбільш загальні закони розвитку мистецтва та різноманіття естетичного відношення людини до світу.

Естетичне сприйняття (переживання) – процес сприймання естетичного (краса природи, архітектури, живопису, музики тощо). Таким чином, естетика вивчає найбільш загальні закони сприйняття прекрасного, причини того, чому одне подобається нам, інше – ні.

Естетика досліджує *загальні закономірності розвитку мистецтва* – об'єкт та суб'єкт художньої творчості, засоби творення, сам процес художньої творчості. Проблеми естетики – це взаємовідносини: художник – споглядач (художнє сприймання, художня оцінка, художні засоби, художній смак). Все це становить категорію «художнє». «Художнє» і «мистецтво» – це не одне і теж.

Художня потреба – потреба у мистецтві;

Художня оцінка – оцінка мистецтва;

Художня творчість – створення мистецтва;

Художнє сприймання – сприйняття мистецтва.

Естетика як система має свій категоріальний апарат: естетичні категорії, естетичні поняття, естетичні закони.

Естетичні категорії поділяють на парні і непарні.

Парні категорії - прекрасне і потворне, трагічне і комічне, низьке та піднесене.

Непарні категорії: зміст, форма, художній образ, художній метод, естетична свідомість, естетична діяльність, естетична культура тощо. Багато з цих характеристик присутні як в природі, так і в соціумі, в мистецтві, в побуті, в усіх сферах життя.

Естетичні поняття відображають окремі риси естетичних категорій, які характеризують відтінки естетичних властивостей (*прекрасне* – гармонійне, красиве, чарівне; *потворне* – некрасиве, брутальне, бридке).

Естетичні закони – естетичні відношення між естетичними явищами, закони естетичної діяльності, мистецтва як форми суспільної свідомості, художньої творчості, художнього процесу, художнього сприйняття, естетичного виховання.

Об'єкти творчості – засоби, процеси і результати естетичної творчості.

Суб'єкти творчості – художник, публіка, імпровізатор, виконавець, критик та ін.).

Естетика тісно пов'язана з усіма гуманітарними науками – з етикою, психологією, педагогікою, соціологією, логікою тощо. Естетичне сприйняття має чуттєво-емоційний характер, але естетика – це теорія мистецтва (без емоційна). Естетика виступає методологією **мистецтвознавчих наук**: історії мистецтва, теорії мистецтва, художньої критики. Кожна мистецтвознавча наука вивчає свій вид мистецтва: літературознавство, музикознавство, театрознавство тощо. Але існують такі закони, які спільні для них всіх, для різних галузей мистецтва.

2. Естетична свідомість та її структура

Естетична свідомість – одна з форм духовного життя суспільства, яка відображає довкілля, різноманітну діяльність людини, а також продукти (результати) цієї діяльності, в тому числі художні твори, у почуттєвих образах, що усвідомлюються та оцінюються у судженнях естетичного смаку.

Естетичний смак – здатність до індивідуальної оцінки та добору естетичних цінностей, яка визначає можливість особистості до саморозвитку. Естетичний смак пов'язаний з рівнем розвитку особистості. Він може бути «дурним» або «тонким». Він не залишається незмінним, або деградує разом з людиною, або «витончується». На сьогодні популярна «теорія вібрацій», що йдуть від будь якого твору мистецтва. Рівень вібрацій може бути низьким та високим. Людина сприймає ту «вібрацію», на яку налаштована сама (наприклад, важкий рок або класичну музику). Чим вище рівень естетичного смаку, тим більш високу частоту вібрацій людина здатна сприйняти.

Естетичний ідеал (з грець. – поняття, зразок, уявлення) – відображення сутності предмета, але сутності найглибшого порядку, яка містить у собі найвищу форму розвитку реальності, що дана емоційно. Естетичний ідеал може змінюватись з часом. Наприклад, в часи античності ідеалом вважалась людина, яка є синтезом прекрасного зовнішнього та внутрішнього. В добу середньовіччя декларувався лише ідеал внутрішнього. В епоху Відродження знов відбувається повернення до ідеалу гармонії зовнішнього і внутрішнього («Давид» Мікеланджело). Буття людини у 20 ст. втілює апофеоз невпевненості й безнадійності, високого ідеалу немає, він втрачений. Ідеал «надлюдини» несе лише загибель і смерть. Пошук нового ідеалу в 21 ст. починається з синтезу всіх високих ідеалів минулого на основі розуміння космічного значення людини. Людина усвідомлює себе громадянином Всесвіту (*космізм*).

Естетичні почуття – духовне утворення, яке означає певний рівень соціалізації індивіда, піднесення його потреб до істинно людських. Це наслідок суб'єктивної емоційної реакції людини на об'єктивні виражальні форми природної та соціальної реальності, які оцінюються у співвідношенні з уявленнями людини про красу.

Це своєрідний психологічний відгук (реакція) на явища на явища навколишнього світу. Естетичні почуття не дані людині від народження, а формуються з перших років життя. Випадки знайдення справжніх «Мауглі» свідчать про те, що повноцінна людська чуттєвість у них відсутня і майже не розвивається навіть під час тривалого подальшого життя серед людей.

Головним засобом виховання естетичного почуття є мистецтво, творчість.

3. Естетична діяльність

Мета естетичної діяльності – перетворення дійсності за законами краси, тобто за законами ритму, симетрії, пропорції, гармонії тощо. Але мета естетичної діяльності знаходиться не зовні, а в самій людині. Це пов'язує естетичну діяльність з діяльністю творчою. Естетичне і творче має діалектичний зв'язок.

Результатами естетичної діяльності можна вважати:

- чуттєве, образне мислення;
- здатність до емоційного реагування, співвідносна з культурою почуття;
- здатність до тонкого, чутливого спілкування з іншими людьми;
- здатність до відображення дійсності, яка формується на підставі творчого уявлення, що має естетичну природу;
- здатність до передбачення тощо.

Цінності, що створюються у процесі естетичної діяльності, мають вічний характер. Вони не втрачають величності з часом. Знахідки Рубенса чи Рембрандта не стають менш значними з появою шедеврів Матісса чи Ван Гога.

Естетична діяльність породжена трудовою діяльністю та існує як її частина. Але вона може розглядатися як окремий вид діяльності, що існує самостійно.

Риси естетичної діяльності:

1. Естетична діяльність співвідносна з усіма видами людської діяльності, але ступінь її наявності залежить від націлювання на перетворення світу за законами краси, тобто від розвиненості естетичної потреби.

2. Естетична діяльність спрямована на досягнення будь-яких не утилітарних цілей (за винятком архітектури та декоративно-побутового мистецтва).

3. Результатом естетичної діяльності є не тільки перетворення навколишнього середовища, а й удосконалення внутрішнього стану людини: розвиток відчуття форми, мислення за аналогією та асоціацією, образне

мислення, інтуїція, а також уміння організувати свою працю так, щоб вона приносила насолоду, тощо.

Питання для самоконтролю з теми:

1. Розкрийте сутність предмету «Естетика».
2. Опишіть структуру естетичної свідомості.
3. Як ви розумієте сутність естетичних почуттів.
4. Що таке естетичний смак і як він проявляється в людині.
5. Проаналізуйте сутність естетичного ідеалу.
6. Сутність і риси естетичної діяльності.

Тема 6. Категорії естетики

План

1. Прекрасне і потворне
2. Піднесене та низьке
3. Трагічне та комічне
4. Непарні естетичні категорії

1. Прекрасне і потворне

В чому секрет краси? Вічне питання.

1 модель – прекрасне розуміють як печатку, втілення Бога (абсолютної ідеї) у конкретних речах чи явищах.

2 модель – людина є початком прекрасного, вона наділяє естетично нейтральну дійсність багатством духовного світу.

3 модель – прекрасне – це природний прояв якостей дійсності, близький до її природних особливостей – ваги, розміру тощо.

4 модель – прекрасне – це співвідношення особливостей життя з людиною як мірою краси.

5 модель – прекрасне відтворюється у процесі зустрічі об'єктивних якостей з суб'єктивним сприйняттям людини. Але людина оцінює як прекрасні лише ті явища, що збігаються з її уявленням про досконалу річ, явище, відношення тощо.

Отже, **прекрасне** – це найвища естетична цінність, яка збігається з уявленнями людини про досконалість або про те, що сприяє вдосконаленню життя.

Особливості Прекрасного як категорії естетики

- Дійсність має об'єктивну основу прекрасного, що відбивається в «законах краси» – симетрії, міри, гармонії, ритму тощо. Але, наприклад, правильна симетрія часто сприймається не як вияв досконалого життя, а як прояв смерті. Порушення ж симетрії дає життя, тобто прагнення до вдосконалення.

- Прекрасне має конкретно-історичний характер: уявлення про красу змінюються з часом, а також вони різні у різних народів.

- Уявлення про красу залежить від умов життя. Наприклад, витонченість дворянок була прикметою хвороби для селянок.

- Ідеал краси визначається особливостями національного менталітету. Наприклад: краса дівчини на сході порівнюється з місяцем, в українців – з калиною тощо.

- Розуміння прекрасного зумовлено рівнем індивідуального розвитку особистості, умов в сім'ї, місці проживання тощо.

- Прекрасне має специфічні прояви у різних сферах. В природі – краса її явищ; в людині – зовнішній вигляд, поведінка, краса душі; в суспільстві – ступінь досконалості суспільних відносин.

- *Мистецтво* – особлива форма духовного життя людини, в якій прекрасне стає предметом художнього усвідомлення.

- *Калокагатія* (Давня Греція) – принцип відображення прекрасного, за яким прекрасним вважається збіг у явищі дійсності прекрасної *форми* та прекрасного *змісту*.

Потворне – антипод прекрасного, має з ним діалектичний зв'язок, який виявляється в деяких аспектах:

1. Потворне у негативній формі містить уявлення про позитивний естетичний ідеал і відбиває приховану вимогу або бажання відродження цього ідеалу.

2. Прекрасне та потворне можна розглядати як періоди розвитку одного і того ж явища, процесу. Це можна простежити, наприклад, в природі, в житті людини (в'янення краси протягом життя), у суспільстві (те, що вважається прекрасним, часто потім стає потворним).

3. Прекрасне і потворне співвідносні. Найпрекрасніша з мавп потворна в порівнянні з людиною, наймудріша з людей – мавпа в порівнянні з Богом (Геракліт).

Зовнішній вигляд потворного – гниття, хвороба, розпад. *Внутрішній* (стосовно людини) – моральний розклад, деградація особистості, яка часто веде за собою зміни в зовнішньому вигляді (хоча не завжди).

Дослідження цієї проблеми в художніх творах: «Небезпечні зв'язки» Шадерло де Лакло, М. Кропивницький «Глитай, або ж павук», роман О. Уайльда «Портрет Доріана Грея», О. Бальзак «Шагренева шкіра» тощо.

Отже, потворне – розпад життя, дисгармонія, негативна естетична цінність.

2. Піднесене та низьке

Піднесене – категорія естетики, яка відбиває сукупність природних, соціальних та художніх явищ, які є *винятковими* за своїми кількісно-якісними

характеристиками, завдяки чому вони виступають як джерело глибокого естетичного переживання.

Піднесене у порівнянні з прекрасним:

1. Прекрасне містить прояв міри, піднесене – перевищення міри, вражаючи масштабом свого прояву.

2. Прекрасне є областю людської свободи, те, що освоєне людиною. Піднесене – завжди щось незрозуміле, область свободи у перспективі і несвободи на сьогодні.

Отже, **Піднесене** – це дещо колосальне, могутнє, що перевищує можливості сучасного людства. Зіштовхуючись з цим людина споріднюється з вічністю, набуває безсмертя через діяння і творчість. Тобто піднесене пов'язане не тільки з сильними емоціями (захоплення, захват), але з почуттям трепету, священного жаху тощо.

У природі – велич неба, пасмо гір, могутність водоспадів, природні стихії (бурі, північне сяйво тощо).

У суспільних відносинах – вчинки, що вражають нас величчю душі, силою почуттів, шляхетністю (благородство) поведінки. Піднесене тісно сплітається з етичним.

У творах мистецтва це специфічні жанри: епопея, гімн, ода тощо, а також художні системи, ідеал яких побудований на уявленні про піднесене (наприклад, класицизм).

Низьке – протилежне піднесеному – категорія естетики, яка відтворює гранично негативні явища дійсності і особливості суспільного та індивідуального життя, які викликають у людини співвідносну естетичну реакцію (презирство, зневагу).

Як низькі сприймаються явища, які загрожують життю людини, її гідності, самоповаги, які заважають процесу самореалізації. Низьке пов'язане з бездуховністю, аморальною поведінкою.

3. Трагічне та комічне

Трагічне у первісному своєму розумінні – це усвідомлення суперечності між бажанням жити вічно та неминучістю смерті. Усвідомлюючи кінець індивідуальності як розвал цілого світу, трагедія разом з тим стверджує силу, нескінченність всесвіту, вічні риси, які зберігаються в творіннях особистості, її діях, у позагенетичній пам'яті.

Ще Гегель зазначав, що загибель означає також і зберігання у перетвореному вигляді того, що у даній формі має загинути. Він вважав, що вільна людина здатна жертвувати життям заради вічних цілей.

Трагічний герой – носій чогось, що виходить за межі індивідуального буття. Він свідомо обирає свій шлях навіть розуміючи, що за цей вибір він може заплатити життям.

Тобто, **трагічне** – це категорія естетики, що відбиває діалектику свободи та необхідності, втілюючи найбільш гострі життєві суперечності (колізії), насамперед, між історичною необхідністю та практичною неможливістю її здійснення.

В центрі трагічного конфлікт між тим, що людина може (необхідність), і тим, чого вона прагне (свобода).

Історія розуміння трагічного:

- **Античність.** Трагічне розумілося як зіткнення неминучості фатуму та вільного вибору особистості (цар Едип, Прометей тощо). Трагічне збігалось з героїчним. Мета трагічного – **катарсис** (очищення і піднесення душі за Арістотелем).

- **Середньовіччя.** Джерелом трагічного вважали божу волю, за якою людина або йде вільно, або протистоїть. Але протистояти – значить не підкоритися волі Божій. Образ Христа – мученицький. Звичайній людині начебто казали: утішся, тому що Бог пережив за тебе страждання більш важкі, яких він взагалі не заслуговував, тому терпи. Підґрунтям трагедії постає обіцянка потойбічної справедливості.

- **Новий час.** Трагічне набирає сили у зіткненні інтересів особистості та цінностей суспільства. Необхідність – створені суспільством соціальні умови. Новий тип трагічного героя – Гамлет, Фауст, Дон Кіхот – творець особистого життя, навіть якщо воно йде всупереч з суспільними нормами. Головний пафос трагічного – подолання людської несвободи і ствердження вищих ідеалів. Тому трагічне – це ствердження прекрасного.

Загальний висновок для всіх епох – трагічне плідно діє на людей у плані піднесення їх почуттів та очищення.

Комічне – історія здійснюється не лише через трагедію, але й через комедію. Гегель говорив про іронію історії, а Маркс – про те, що все в історії повторюється двічі: спочатку як трагедія, потім, як фарс. Комізм – результат контрасту, розладу, протистояння потворного прекрасному, низького – піднесеному, внутрішньої пустоти – зовнішньому вигляду, що претендує на значущість.

Комічне – явище соціальне (як будь-яке естетичне явище). Але воно перебуває не в об'єкті сміху (над чим сміються), а в суб'єкті (тому, хто сміється). Комічне тісно пов'язане з загальним рівнем культури суспільства. Низька культура завжди агресивна. Людина низької культури неспроможна терпіти розбіжності з іншими людьми. Людина високої культури здатна аналізувати поведінку як інших людей, так і свою власну, що є свідченням

почуття гумору, живого розуму, яскравої фантазії. Суспільство, яке спроможне ставитися з гумором до своїх недоліків, відчуває у собі силу до їх подолання, тобто розширення власної свободи.

Джерелом комічного може стати не тільки підміна сенсу та змісту, але й порушення міри, створення ілюзії (Манилов у «Мертвих душах» Гоголя). Гоголь писав, що сміх супроводжує розвінчання нікчемного, яке претендує на багатозначність.

Тобто, **комічне** сприяє затвердженню прекрасного через заперечення всього, що заважає вдосконаленню життя.

Форми комічного:

- *гумор* – особлива форма комічного, яка відрізняється незлобливим відношенням до хибних життєвих явищ і викликає лише приязну посмішку.

- *сатира* – форма комічного, що шляхом використання особливих засобів досягає критики недоліків, пороків, суперечностей соціальної дійсності.

- *іронія* – форма комічного, що являє собою прихований глум, замаскований серйозною формою.

- *сарказм* – форма комічного, що містить у собі руйнівну оцінку різних негативних явищ. Зла іронія.

4. Непарні естетичні категорії

1. Художній образ – це суб'єктивна копія об'єктивної реальності. Першим проблему образу розробив у філософії Гегель (праця «Естетика»). Образ – це складний процес художнього освоєння світу. Він припускає наявність:

- *Первообразу* – суб'єктивної та об'єктивної реальності яка дає поштовх процесу художнього відображення.

- *Вторинного образу*, вторинної реальності, яка більш-менш істотно суб'єктивно трансформується в акті створення твору мистецтва в якусь реальність самого добутку.

- *Третинного образу*, що виникає у сприйнятті глядача, часто дуже далекого від перших двох, але він зберігає, принаймні щось властиве всім трьом рівням образів.

2. Художній символ – різновид художнього образу, його сенсова модифікація, або духовне ядро. Художній символізм характерний тільки для високого мистецтва будь-якого виду й сакрально-культових добутків високої художньої якості.

3. Канон – сукупність правил і норм у мистецтві, моралі, релігії, філософії, в культурі у цілому, що панує у даний період і служить зразком для діяльності. Канонічність властива древньому й середньовічному мистецтву в більшій мірі, ніж пізнішому мистецтву.

Приклади:

- Давньоєгипетський канон пропорцій людського тіла;
- Поліклет у трактаті «Канон» розробив систему ідеальних пропорцій людського тіла, яка стала нормою для античності й пізніших часів;
- Вітрувій застосовував канон у правилах архітектурної творчості;
- Цицерон - для міри стилю ораторської мови;
- Іконографічний канон у візантійсько-слов'янській традиції;
- Музичний канон у візантійській гімнографії й західноєвропейській музиці (особлива форма багатоголосся);

4. Стиль – вільна у формах прояву своєрідна модифікація канону, досить стійка для певного періоду мистецтва, напрямку, школи, художника, наприклад — бароко, рококо, класицизм, романтизм тощо.

Питання для самоконтролю з теми:

1. В чому полягає діалектична взаємодія прекрасного і потворного.
2. Порівняйте естетичні категорії піднесене і низьке.
3. В чому полягають особливості парної естетичної категорії трагічне і комічне.
4. Проаналізуйте особливості естетичної категорії «художній образ».
5. Поясніть сутність естетичної категорії «канон».
6. Поясніть особливості естетичної категорії «стиль» і наведіть приклади.

Тема 7. Історія світової естетичної думки

План

1. Естетичні уявлення в системі філософського знання часів Античності
2. Естетична складова у європейській філософії доби Середньовіччя
3. Естетична складова у європейській культурі епохи Відродження
4. Становлення естетики як науки у добу Нового часу
5. Естетичні теорії сучасності

1. Естетичні уявлення в системі філософського знання часів Античності

Естетичні погляди в контексті культури Давньої Греції та Давнього Риму походили від міфологічних уявлень, яким був притаманний космологізм. Космос, із погляду античних мислителів, характеризується гармонійністю, домірністю, структурною та ритмічною оформленістю, величию та вважається втіленням найвищої краси. Усе інше є носієм краси настільки, наскільки воно наближається до цієї абсолютної гармонії, а створена людиною річ розглядається як імітація Космосу. Подібні уявлення про чуттєво-матеріальну організацію Космосу були властиві ранньому періоду розвитку античної думки. Антична естетична думка досягла найвищого розквіту в період VII ст. до н. е. —

III ст. н. е., коли на зміну уявленням натурфілософів про Космос приходить інтерес до самої людини, яка пізнає. Античні мислителі сформулювали найголовніші питання, які стануть пізніше проблемним полем естетики: відношення естетичної свідомості до дійсності, природа мистецтва, сутність творчого процесу, місце мистецтва в житті суспільства, розробили теорію естетичного виховання. Великою є заслуга античних мислителів щодо осягнення прекрасного, міри, гармонії, трагічного, комічного, іронії та ін. У ранній грецькій літературі — у Гомера в «Іліаді» та «Одіссей» — раціональні думки про мистецтво сполучаються з міфологічними уявленнями. Поєднання міфологічного і раціонального зустрічається й у Гесіода, автора поем «Праці і дні» та «Теогонія». Краса і добро у нього мисляться як вихідні від богів. Художню творчість він також вважає актом божественним. Ґрунт для естетичних теорій античної філософії підготували мілетські матеріалісти (кінець VII — VI ст. до н. е.) — Фалес, Анаксимандр і Анаксимен.

Найбільш ранньою школою грецької філософії, що стала на шлях розробки естетичних понять, була піфагорійська школа, заснована *Піфагором* у VI ст. до н. е. в місті Кротоні (Південна Італія). Згідно з поглядами піфагорійців, сутність речей складає число, і тому пізнання світу зводиться ними до вчення про числа, з яким пов'язана концепція про протилежності. Усе існуюче — низка протилежностей, які породжують гармонію. Піфагор першим звернув увагу на порядок і гармонію, що царюють у Космосі. Піфагорійці вважали, що гармонія чисел є об'єктивною закономірністю, яка виявляється в усіх явищах життя. Вони розуміли гармонію як «згоду незгодних», тобто акцентували увагу на примиренні протилежностей, порушили питання про об'єктивні основи прекрасного. Детально поняття гармонії ця школа (перш за все сам Піфагор) досліджувала на прикладі музики. У працях піфагорійців про музику вперше зустрічається думка про те, що якісна своєрідність музичного тону залежить від довжини струни, що звучить. На цій основі піфагорійці розвили вчення про математичні основи музичних інтервалів.

Діалектичні припущення піфагорійців набули розвитку в поглядах *Геракліта Ефеського* (бл. 520-460 рр. до н. е.). Розвиваючи матеріалістичні вчення мілетських філософів, за першооснову всього існуючого він бере «вічно живий вогонь». За Гераклітом, у світі царює сувора закономірність і в той же час у ньому немає нічого постійного — усе тече і змінюється. На відміну від піфагорійців, він робить акцент не на примиренні протилежностей, а на їхній боротьбі. Геракліт вважав, що прекрасне має об'єктивну основу. Конкретизуючи поняття краси, Геракліт говорить про гармонію як єдність протилежностей. Гармонія для нього, як і краса, виникає через боротьбу. Гармонія, що є основою краси, на думку філософа, має універсальний характер: вона є основою Космосу та людських стосунків, вона присутня у витворах мистецтва. Геракліт

трактує міру як одну з найважливіших естетичних категорій, що, як і гармонія, має загальний характер.

Центром уваги давньогрецького філософа *Сократа* (470-399 рр. до н. е.) була людина, яка цікавила філософа з точки зору її практичної діяльності, поведінки, моральності. Відповідно до поглядів Сократа будь-яка людська діяльність має певну мету — абсолютне благо. Естетична діяльність також є доцільною, тому її результати повинні оцінюватися з огляду на відповідність до певної мети. За Сократом, прекрасне не існує як абсолютна якість предметів і явищ, а розкривається лише в їх співвідношеннях і у своїй сутності збігається з доцільним. Сократ підкреслює органічний зв'язок етичного і естетичного, морального і прекрасного. Ідеалом для нього є прекрасна духом і тілом людина. Мистецтво, особливо скульптура, за Сократом, зображує не тільки тіло людини, але і її душу. У цій думці Сократа викладена його концепція духовної краси. Вона відрізняється від піфагорійської концепції краси, що мала винятково формальний характер. Там красу вбачали в пропорції, тут — ще й у вираженні душі. Сократ поєднав прекрасне з людським більш тісно, ніж це можна було спостерігати у піфагорійців, які бачили красу скоріше в Космосі, ніж у людях.

У пізніших естетичних системах, особливо в класичний період Античності, обидва мотиви — краса форми і краса душі — знаходили сильне і живе вираження, що дістало назву *калокагатії* — єдності добра, краси і блага, прекрасної форми і внутрішньої досконалості.

Потужний крок у розвитку естетичних ідей Античності зробив великий давньогрецький філософ *Платон* (427-347 рр. до н. е.). На його думку, чуттєві речі мінливі. Вони виникають і зникають, і вже внаслідок цього не втілюють у собі сутності буття. Справжнє буття властиве лише особливого роду духовним сутностям — «видам» або «ідеям». «Ідеї» Платона — це загальні поняття, що характеризують собою самостійні сутності, верховною ідеєю є ідея блага. Питання естетики порушуються в багатьох творах Платона — «Гиппій Більший», «Держава», «Федон», «Софіст», «Бенкет», «Закони» та ін. Прекрасна ідея, яка перебуває поза часом і простором та не змінюється, протиставляється Платоном чуттєвому світу. Оскільки краса має позачуттєвий характер, то вона досягається, за Платоном, не почуттями, а розумом. Ця ідеологія стала у Платона базою для аналізу мистецтва. Відомо, що попередники Платона — Геракліт і Сократ — розглядали мистецтво як відтворення дійсності через імітацію. Платон також говорить про імітацію чуттєвих речей, які самі, проте, є відбитками ідей. Художник, що відтворює речі, відповідно до поглядів Платона, не піднімається до розуміння істинно існуючого і прекрасного. Створюючи витвір мистецтва, він лише копіює чуттєві речі, а вони, у свою чергу, є лише копіями ідей. Тим самим витвори художника — тільки *копії з копій, імітації імітацій, тіні тіней*. Як повторний відбиток, як відбиток відбитого, мистецтво, на думку Платона, позбавлене пізнавальної цінності. Аналогічно Платон

розглядає і творчий процес. Він різко протиставляє художнє натхнення пізнавальному акту. Натхнення художника ірраціональне, протирозумне. Характеризуючи творчий процес, Платон користується такими поняттями, як «натхнення» і «божественна сила». Поет творить «не від мистецтва і знання, а від божественного визначення й одержимості». Платон таким чином розвиває містичну теорію поетичної творчості. Згідно з цією теорією, художник творить у стані натхнення і несамовитості. Платон не обмежується загальним розглядом категорії прекрасного, природи мистецтва і сутності художньої творчості. Його цікавить і соціальний аспект мистецтва. У діалозі «Держава» Платон стверджує, що мистецтву взагалі немає місця в ідеальній державі. Проте він припускає можливість створення і виконання гімнів богам, оскільки вони збуджують мужні та громадянські почуття.

Одним із найбільш глибоких критиків платонізму був *Арістотель* (384-322 рр. до н. е.). Він детально проаналізував платонівську теорію ідей і дійшов висновку про її неспроможність. Питання естетики обговорюються Арістотелем у таких творах, як «Риторика», «Політика», і особливо в «Мистецтві поезії», названому коротко «Поетикою». Останній твір зберігся у неповному і недостатньо обробленому вигляді. «Поетика» Арістотеля була узагальненням художньої практики свого часу і зводом правил творчості та носила певною мірою нормативний характер. На противагу Платону, що переважно схиляється до умоглядного трактування естетичних категорій, Арістотель виходить завжди з практики мистецтва. Арістотель, як і його попередники, у центр своїх естетичних міркувань ставив проблему прекрасного. Основними проявами прекрасного, на думку Арістотеля, є злагодженість, домірність і певність. Завдання мистецтва Арістотель бачив в *імітації* (грец. «*мімесис*»). У «Поетиці» філософ говорить про три різновиди мімесису: у засобі, предметі і способі. Усі види мистецтва, за Арістотелем, різняться за засобами імітації: звук — засіб для музики і співу; фарби і форми — для живопису і скульптури; ритмічні рухи — для танців; слова і метри — для поезії. Названі види мистецтва Арістотель поділяє також на мистецтва руху (поезія, музика, танок) і мистецтва спокою (живопис і скульптура). Особливо докладно філософ зупиняється на розподілі словесного мистецтва на роди і види на основі розрізнення особливостей об'єктів і форм імітації, описує своєрідність епосу, лірики і драми. Драма поділяється на комедію і трагедію. Трагедія, за Арістотелем, збуджує співчуття і страх, очищає ці пристрасті. Арістотель називає *катарсис* (грец. «катарсис» — очищення) метою трагедії. Значний інтерес мають міркування Арістотеля з приводу творчого процесу. В Арістотеля він втрачає таємничий, містичний характер. Процес створення художніх творів, а також їхнє сприйняття є, на погляд Арістотеля, інтелектуальними актами, філософ підкреслює зв'язок творчого процесу з пізнавальною діяльністю людини. У творчості Арістотеля давньогрецька естетична думка досягла свого найвищого розвитку. У після

класичний (елліністичний) період Космос як основний об'єкт античної думки трактується вже у контексті суб'єктивних людських переживань. Міра, ритм, гармонія та інші поняття з абстрактно-загальних схем космічного буття все більше перетворюються в засоби самовивчення внутрішнього змісту людини. Цим займалися різноманітні філософські школи пізньої Античності — стоїки, епікурейці, скептики.

2. Естетична складова у європейській філософії доби Середньовіччя

Традиції античної естетики після розпаду античного світу були підхоплені мислителями Візантії (IV-XV ст.). Християнство сформувало нові духовні ідеали, які знайшли відображення у видатному пам'ятнику філософської думки раннього Середньовіччя — «*Ареопагітиках*», представленому на Константинопольському соборі 532 р. як нібито твори св. Діонісія, напівміфічного діяча раннього християнства, сподвижника апостола Павла, якого частіше називають Псевдо-Діонісієм Ареопагітом. Ці твори мали значний вплив на всю середньовічну філософію. Концепція прекрасного, що розвивається в «*Ареопагітиках*», містить у собі ідею про еманацію краси, вчення про світло та вчення про любов, запозичені з античної естетики. У цьому творі було досягнуте поєднання онтології, гносеології й естетики; естетика постає як вчення про божественну красу і розуміння Бога. На перший план висувається *проблема образу*, який розумівся пізньоантичною естетикою як носій особливого, недискурсивного знання. При цьому найбільша увага приділялась його функції імітації, вираження і позначення об'єкта.

Першим із християнських мислителів *Климент Олександрійський* (? — до 215) визначив вчення про образ як головний структурний принцип своєї світоглядної системи, що забезпечує її цілісність. Бог — вихідний пункт образної ієрархії, першообраз для наступних відображень. Його першою репрезентацією, максимально ізоморфною, подібною йому практично в усьому, є Логос — образ, що чуттєво ще не сприймається. У свою чергу, його образом виступає розум або душа людини. Сама людина стає тільки третьою репрезентацією Бога — матеріалізованим, візуально і тактильно відчутним образом, який слабо відбиває першообраз. І зовсім віддалений від істини четвертий щабель образів — витвори образотворчого мистецтва, зокрема статуї, зображення людей. У період іконоборства (726-843) проблема образу обговорювалась як найважливіша проблема духовної культури. Іконоборці спиралися в основному на біблійні ідеї про те, що Бог є дух, і на вказівку «не роби собі кумира і ніякого зображення того, що на небі вгорі і що на землі насподі, і що у водах нижче землі» (Втор. 5, 8). Іконоборці відхиляли насамперед антропоморфні зображення Христа.

Одним із прихильників ікон був відомий візантійський богослов, філософ, поет *Іоанн Дамаскін* (675-753). У «Трьох захисних словах проти тих, хто

заперечуює святі ікони» він довів: ікона як образ є відтворенням божественного архетипу. Коли люди вклоняються іконі, честь, яка віддається образу, переходить до першообразу.

Західна гілка християнства вирішувала те ж завдання засвоєння античної спадщини. Першість належала *Августину* (Аврелію Августину Блаженному) (354-430), який у автобіографічній «Сповіді» розповідав не тільки про свої релігійно-філософські, але і про естетичні шукання. Августин розрізняє прекрасне і відповідне. У його розумінні прекрасне цінне саме по собі, у відповідному ж присутні моменти доцільності. Прекрасне, на думку Августина, є належним саме по собі, відповідне — лише стосовно до будь-чого. Прекрасному протистоїть «ганебне і потворне», тоді як протилежністю відповідного є «недбале». Центральним пунктом естетичних поглядів Августина є поняття «єдність». Чим досконаліша річ, тим більше в ній єдності. Августин вважав, що єдність може подолати пристрасті за допомогою вчення про трагічну роздвоєність світу, про споконвічну боротьбу світла і тьми. Прекрасне єдине, тому що і саме буття єдине.

У пізньому Середньовіччі з'являються спеціальні естетичні трактати в складі великих релігійно-філософських праць (так званих «сум»); підвищується інтерес до теоретичного осмислення естетичних проблем, що особливо характерно для мислителів XII-XIII ст., які створили так звану «монастирську естетику» з властивою їй простотою і поглибленим спогляданням внутрішньої краси. Так, наприклад, *Альберт Великий* (1193-1280) характеризує красу як злиття і просвічування «форми» (ідеї) речі в її матеріальному образі. Найбільш яскравим представником середньовічної естетики був *Фома Аквінський* (1225/26-1274). На основі синтезу арістотелізму і християнства він обґрунтував принцип гармонії віри і розуму та розробив учення про форму і сутність. Усяке існуюче — як одиничне, так і божественний абсолют — складається із сутності й існування. У Бога сутність тотожна з існуванням. Навпаки, сутність усіх створених речей не узгоджується з існуванням, тому що не впливає з їхньої одиничної суті. У розумінні сутності й існування Фома Аквінський використовує категорії Арістотеля — матерія і форма та кладе початок обговоренню проблем художньої форми. Особливе місце в середньовічних естетичних поглядах починаючи з XIII ст. посідає осмислення тогочасної художньої практики і формування відповідних норм художньої творчості. Згодом ці питання привернули особливу увагу теоретиків і практиків мистецтва Відродження.

Мистецтвознавчий напрям у середньовічній естетиці пов'язаний зі спеціальними трактатами з поетики (так званими «Поетріями»). Принципово новою була теорія контрапункту в музиці, що обґрунтувала принцип поліфонії в музичній практиці. У живописі мислителі цінують красу, змістовність, алегоризм; у скульптурі — життєподібність; в архітектурі — домірність,

пропорційні співвідношення. Геометрія і математика розглядаються як найважливіші основи архітектури, а почасти і живопису — теорія перспективи.

Елементи естетичного знання формувалися в *Київській Русі*. У дохристиянські часи Київської Русі естетичне мислення розвивається на підґрунті язичницького світогляду, міфології та пантеїзму. З проникненням у Київську Русь християнства найголовнішими проблемами стали усвідомлення сутності душі, а також взаємовідносин душі і тіла. Давньоруські мислителі знайомляться з естетичною думкою Античності, працями Арістотеля, Демокріта, Платона. Значна роль у поширенні естетичних понять у Київській Русі належить перекладеним працям Іоанна Дамаскіна («Діалектика»), Іоанна Екзарха Болгарського («Шестоднев»), Пилипа Пустинника («Діоптра») та ін. Найбільш важливі оригінальні твори давньоруської філософсько-естетичної та естетичної думки — «Слово про закон і благодать» митрополита *Іларіона* (XI ст.), «Послання» *Никифора* до Володимира Мономаха, «Послання» митрополита *Климента Смолятича*, «Послання» і «Слова» *Кирила Туровського*, «Слово о полку Ігоревім» (XII ст.), «Моленіє» *Данила Заточника* тощо.

В епоху феодальної роздрібленості на землях Київської Русі домінує релігійна ідеологія, із якою у XV—XVI ст. дискутують численні єресі. У них, зокрема, обговорюються проблеми співвідношення образу і першообразу, актуальні для практики іконописання.

У XVI—XVII ст. на Україні з'являється ціла плеяда письменників-полемістів, що присвятили свою творчість боротьбі православ'я з католицизмом. Естетичний бік богослужіння становить важливий елемент їхньої полеміки. Серед найбільш цікавих полемічних творів цієї епохи — «Казанье святого Кирила» *Стефана Зизанія*, «Апокрисис» *Христофора Філалета*, «Пересторога» анонімного автора, «Тренос» *Мелетія Смотрицького*, «Палінодія» *Захарії Копистенського*, «Писание до всіх обще, в Лядской земли живущих», «Писание к утекшим от православной віры епископом», «Загадка философом латинским», «Зачапка мудраго латынника з глупым русином» *Івана Вишенського*, «Протестація» *Іова Борецького*, «Нова міра старої віри», «Знаків п'ять», «Мечь Духовний», «Лютня Аполлонова» *Лазаря Барановича* і багато інших. Помітний внесок у розвиток естетичної думки XVII ст. зробив *Симеон Полоцький*, який відстоював право людського розуму на пізнання й обговорював роль чуттєвості в пізнанні.

Значний підйом української естетичної думки пов'язаний із відкриттям у 1632 р. Києво-Могилянської академії. У числі найбільш відомих професорів філософії в академії були Йосип Кононович Горбатський, Інокентій Гізель, Іоасаф Кроковський, Лазар Баранович, Феофан Прокопович, Стефан Яворський. У середньовічній художній культурі земний світ є символом світу позачуттєвого, на пізнанні якого і зосередилася середньовічна естетика. Теорія

двох реальностей, властива середньовічній свідомості, лежить в основі як художнього світовідчуття, так і в цілому середньовічного мистецтва.

3. Естетична складова у європейській культурі епохи Відродження

Якщо для середньовічної теології єдиним предметом, гідним високої думки, був Бог, то тепер у центр уваги мислителів потрапляє людина. Вона визнається прекрасною або такою, що тяжіє до краси, за зразок якої береться мистецтво і філософія Античності, наново відкриті, відроджені. Звідси і назва епохи — Відродження (Ренесанс), що вперше зустрічається в 1550 р. у «Життєписах» художників, складених італійцем *Дж. Вазарі* (1511-1574). Відродження означало спробу створити нову світську культуру, на відміну від культури Середньовіччя. Гуманісти — *Ф. Петрарка* (1304-1374), *Дж. Піко делла Мірандола* (1463-1494) та ін. — розуміли свою діяльність як синтез світової думки і спадщини християнської культури. Вони сформували нову концепцію людини, в якій славили людську особистість, виражали віру в її безмежні можливості і творчий потенціал. Ця концепція знайшла відтворення в ренесансній ліриці з її культом любові, дружби у творчості *Данте Аліґ'єрі* (1265-1321) і *Ф. Петрарки*, *В. Шекспіра* (1564-1616).

Відкриттям у живописі стала перспектива, забута з часів Античності. Ідеї гуманізму сформували передумови для нового розквіту мистецтва, що відродило античні традиції художнього утвердження живої, почуттєвої, вільної людини. Винайдення друкарства додало міжнаціональному культурному спілкуванню небаченого розмаху.

Однією з найважливіших особливостей естетики Відродження є тісний зв'язок із художньою практикою та орієнтованість на вирішення конкретних питань мистецтва. Так, наприклад, *Леонардо да Вінчі* (1452-1519) розробив складну систему правил і законів, якою повинен користуватися художник при створенні картин. Головним видом мистецтва для нього був саме живопис, котрий він вважав одним із засобів пізнання дійсності. Перевагу живопису перед іншими мистецтвами Леонардо виводив із тієї ролі, яку відіграє в пізнанні зір. Краса для нього — у першу чергу зорова краса: колір, форма, композиція, співвідношення частин. Живопис є головним видом мистецтва й тому, що на відміну від літератури він не потребує перекладів іншою мовою. Мова живопису більш масова, більш «міжнародна», аніж мова літератури. Художник, на погляд Леонардо, втілює у вигляді пропорцій закономірності природи і в такий спосіб відбиває якість предметів і явищ, тобто «красу природи». Відмінність живопису від науки, за Леонардо, полягає також і в тому, що живопис відтворює видимий світ: колір і фігури всіх предметів, у той час як наука проникає «усередину тіл», ігноруючи «якість форм» і зосередившись, як це робить, наприклад, геометрія, лише на кількісній характеристиці речей. Від

ученого тому зникає краса витворів природи. У цьому полягає виправдання і необхідність мистецтва.

Естетична доктрина Відродження пронизана життєствердними, оптимістичними, позитивними мотивами. Не випадково в центрі уваги гуманістів перебуває проблема прекрасного. Дослідницький пафос зосереджений на красі, гармонії, пропорційності, домірності, оскільки в людині закладене непереборне прагнення до споглядання краси. На думку *Л. Б. Альберті* (1404-1472), судити про красу дозволяє «знання, що є вродженим для душі», тому дати визначення краси складно. Він вважає, що її ми «краще зрозуміємо почуттями», ніж висловлюємо. Наслідуючи античну традицію, він шукає об'єктивні основи прекрасного. Краса зовсім не є чимось потойбічним, вона не відбиток божества, а якість речей, що чуттєво сприймається, «щось властиве і від природи тілу, розлита по всьому тілу в тій мірі, у якій воно прекрасне». Але незважаючи на заяву, що красу легше відчутти, ніж висловити, Альберті все ж прагне дати визначення прекрасного. «Краса, — пише він, — є якась згода і співзвуччя частин у тому, частинами чого вони є». Краса корениться в природі самих речей. Тому завдання художників полягає в імітації природи — «кращого майстра форм». Світ за своєю глибокою сутністю прекрасний, і краса лежить у його основі. Мистецтво повинно відкрити об'єктивні закони краси і керуватися ними. Говорячи про архітектуру, Альберті заявляє, що будинок «є нібито жива істота, створюючи яку варто наслідувати природу». Відповідно до концепції об'єктивності прекрасного й об'єктивності законів мистецтва гуманістами вирішується питання про відношення мистецтва до дійсності.

Головна теза естетики Відродження — мистецтво є відображенням дійсності. У зв'язку з таким розумінням сутності художньої творчості гуманісти особливо наполегливо підкреслюють пізнавальне значення мистецтва. Естетика епохи Відродження ще не бачить специфіки естетичних і етичних понять і їхньої відмінності. Прекрасне ототожнюється з моральним і справедливим. *Т. Кампанелла* (1568-1639) підкреслює, що прекрасне є символом, знаком добра, а неподобство — люті. Він зазначає, що саме поезія дає приклади, що спонукають душу до добра.

Краса розлита в окремих предметах, і твір мистецтва повинен зібрати її в одне ціле, не порушуючи, проте, вірності природі. Таку думку висловлює німецький художник *А. Дюрер* (1471-1528). Естетика Відродження — це насамперед естетика ідеалу. Проте для гуманістів ідеал не є протилежністю дійсності, оскільки ним позначалася не нездійсненна мрія, а така ідеальна дійсність, де можлива реалізація всіх фундаментальних світоглядних концепцій гуманістів. Кінець ренесансної мрії про безмежне вдосконалення людини осмислюється як трагедія індивідуалізму.

Розчарування, яким завершується епоха Відродження, не торкнулося самої сутності високих ренесансних відкриттів. Вони зберігаються, передаються всій подальшій культурі, набуваючи в ній значення великих ідей, вічних образів. Розглядаючи проблему художньої правди, теоретики епохи Відродження наштовхувалися на діалектику загального й одиничного стосовно художнього образу. Діалектичне трактування ними образу обумовлене тим, що процес пізнання тлумачиться гуманістами також діалектично. Вони ще не протиставляють почуття і розум. І хоча вони ведуть боротьбу із середньовіччям під стягом розуму, він не осмислюється ними односторонньо, як протиставлення чуттєвості. У добу Відродження принципово змінюється положення мистецтва в суспільстві. Мистецтво зблизилося з наукою, політикою, соціально філософською думкою. Зросла роль світських форм культури. Естетика Відродження містить не тільки ідею абсолютизації людського індивіда на противагу абсолютизації позасвітової божественної особистості в Середні віки, але і певне усвідомлення обмеженості такого індивідуалізму, заснованого на абсолютному самоствердженні особистості. У цьому проявилася суперечливість культури, що відійшла від антично-середньовічних абсолютів, але силою історичних обставин ще не знайшла нових надійних підвалин суспільного життя.

4. Становлення естетики як науки у добу Нового часу

З XVII ст. починають складатися нормативні естетичні системи, що беруть свій початок ще з поетик епохи Відродження. Першою такою нормативною системою була естетика стилю бароко, що складається в Центральній Європі в XVI-XVII ст. І хоча естетика бароко не зафіксована в спеціальних теоретичних трактатах, її основні, базові принципи можна узагальнити на основі вивчення культури цієї епохи. *Бароко* (від португ. мушля або перлина неправильної форми) — стилістичний напрям у мистецтві кінця XVI — середини XVIII ст., пов'язаний із дворянською культурою епохи розквіту абсолютизму, боротьби в європейських державах за національну єдність і зміцнення впливу католицької церкви. Стиль бароко набув переважного розвитку в тих країнах, де дворянство було панівним класом, але не дістав поширення в країнах, де склалася своя національна буржуазна культура (Голландії, Англії, почасти Франції). Центральне поняття естетики бароко — краса. Це ідеальна категорія, що піднімається над природою. Мистецтво, що втілює красу, повинно поліпшити природу, не повинно відбивати життя як такого, що протилежне красі. Краса містить у собі природу в переробленому, поліпшеному вигляді і підпорядковується ідеальній нормі, якою виступає античність. Краса втілюється в поняттях «грація», «декорум», «благопристойність». Естетичні норми бароко знайшли своє закріплення не в теоретичних трактатах, а в численній художній практиці. Для неї характерні перебільшений пафос, театральність ситуацій,

яскраво виражені різкі світлотіньові контрасти, розвинутий колоризм, пластичне рішення складних просторових завдань. Характерні риси культури бароко цензура сюжетів; норми «великого стилю», «великого смаку», «великих ефектів»; ієрархія жанрів (історичні, міфологічні сюжети, релігійний жанр розумілися як «витончене мистецтво», побутовий жанр, пейзаж, натюрморт — як «низинні жанри»); синтез архітектури, музики, живопису, скульптури, театру, садово-паркового і прикладного мистецтва в ансамблях як в одному цілому; урочистість і пишномовність творів мистецтва; прагнення вразити глядача. Головні об'єкти барокового художнього ансамблю — палац, церква. Новий тип художника — придворний віртуоз, який засобами свого мистецтва створює сліпуче видовище.

Однак теоретичне закріплення нормативна естетика XVII ст. знайшла в іншій системі — класицизмі, що зберіг свій вплив аж до кінця XVIII — початку XIX ст. *Класицизм* — це напрям, який оформився в художній культурі європейських країн на початку XVII ст. Характерною рисою цього напрямку є схиляння перед Античністю. Мистецтво Давньої Греції і Давнього Риму розглядалося класицистами як ідеальна модель художньої творчості. Значно вплинули на формування естетичних принципів класицизму «Поетика» Арістотеля і «Мистецтво поезії» Горація. Естетика класицизму орієнтувала поетів, художників, композиторів на створення образів мистецтва, що відрізняються ясністю, логічністю, суворою врівноваженістю і гармонією. Усе це, на погляд класицистів, повною мірою втілювалося в античній художній культурі. Одним із теоретиків класицизму був *Н. Буало* (1636-1711). Свою доктрину він виклав у віршованому трактаті «Поетичне мистецтво» (1674). Одним з основних положень естетики Буало є вимога в усьому наслідувати Античність. Специфіка тлумачення цієї доби французькими класицистами полягає в тому, що вони орієнтуються переважно на суворе римське мистецтво, а не на давньогрецьке. Зразками імітації для класицистів є «Енеїда» Вергілія, сатири Горація, трагедії Сенеки. Класицисти переосмислюють античне поняття міри. Естетика Відродження трактувала її в дусі внутрішньої гармонії, нібито властивій людині за природою. Класицисти теж шукають гармонію особистого і суспільного, але на шляхах підпорядкування індивіда абстрактному державному принципу. Тому міра виступає в них у вигляді зовнішнього принципу, що обмежує. У зв'язку з цим прихильники класичного мистецтва культивували дисципліну в дусі підпорядкування людини абсолютистським порядком і піднімали проблему соціалізації особистості, виховання людини, яка має почуття суспільного обов'язку. Як бачимо, у трактуванні античного доробку прихильники доктрини класицизму займають іншу позицію порівняно з гуманістами доби Відродження. Останні «світлі образи» Античності протиставляли «середньовічним привидам» з метою реабілітації права людини на земне щастя. Унаслідок цього гуманісти на перший план висували проблему

краси, гармонії, пропорції, які, на їхню думку, становлять сутність світу і людини. Про красу, гармонію, пропорції говорять і класицисти, але в іншій інтерпретації. Ідеалізм, умоглядність, раціоналізм, геометрична сухість — такими є характерні риси їхнього трактування основних естетичних категорій. Природа для Буало протипоставлена духовному ідеалу, який упорядковує матеріальний світ. Художник втілює саме духовні сутності, що лежать в основі природи. Розум і є цим духовним ідеалом. Свій блиск і гідність твор мистецтва повинен черпати в розумі. Н. Буало жадає від поета точності, ясності, простоти, обдуманості. Він рішуче заявляє, що немає краси поза істиною. Критерієм краси як істини є ясність і очевидність: усе незрозуміле — некрасиве. Характер, відповідно до ідей Буало, повинен зображуватися нерухомим, позбавленим розвитку і протиріччя. Типовий характер у класицистів позбавлений будь-яких індивідуальних рис. Класицисти прагнули втілення в мистецтві значущих ідей: патріотизму, громадськості, придушення емоційних пристрастей, героїзму. Багато норм, які були визначені класицистами, не втратили свого значення і згодом: чіткість характеристики типу героя, стрункість композиції твору, розмежування видів і жанрів мистецтва, ясність мови і послідовність викладення, правдоподібність і достовірність зображуваного. У середині XVIII ст. в епоху Просвітництва класицизм еволюціонує насамперед в ідейному та змістовному аспектах: набувають актуальності нові теми і конфлікти, які висвітлюють боротьбу за політичну і релігійну свободу (Вольтер та ін.), антифеодальні тенденції (М. Ж. Шеньє, Ж. Л. Давид).

Своєрідною інтерпретацією класицизму стала творчість І. В. Гете і І. Ф. Шиллера — так званий *«веймарський класицизм»*. Значним представником просвітительської естетики був *Г. Е. Лессінг* (1729-1781) — німецький філософ-просвітитель, драматург, естетик, теоретик мистецтва і літературний критик. Пафос його естетичних поглядів визначала боротьба за створення демократичної національної культури. Він виступав за зближення мистецтва і літератури з життям, звільнення їх від аристократичної нормативності. Мистецтво, за Лессінгом, є імітацією природи. На противагу принципам ідеалізації та імітації антиків, які в німецькій естетиці Просвітництва утверджував І.-І. Вінкельман (1717-1768), Г. Е. Лессінг тлумачив імітацію природи широко, як пізнання життя. Він також визначав, що на відміну від просторових мистецтв, де предметом зображення є тіла з їхніми видимими властивостями, у поезії за допомогою слова передаються дії, що розвиваються в часі. Живопис більше ідеалізує, поезія ж глибше розкриває пристрасть, боротьбу, індивідуалізує, вона спроможна охопити життя в усьому його багатстві. В основних естетичних творах — *«Лаокоон. Про межі живопису і поезії»* (1766) і *«Гамбурзька драматургія»* (1767-1769) — Лессінг фактично підсумував ідеї естетики класицизму та позначив нові проблеми розвитку реалістичного мистецтва. Лессінг залишався на позиціях *«практичної»*

естетики, узагальнював практику художнього розвитку свого часу. У добу Просвітництва відбувається важлива подія — до науки вводиться власне термін «естетика», що означає «сприймати за допомогою почуттів».

Естетика як особлива наукова дисципліна виділяється в середині XVIII ст. *О. Г. Баумгартеном* (1714-1762). У 1750 р. виходить перший том написаного ним латиною трактату «Естетика», у першому параграфі якого говориться: «Естетика (теорія вільних мистецтв, мистецтво прекрасно мислити, мистецтво мислити аналогічно розуму) є наукою про чуттєве пізнання». До сфери естетичного Баумгартен відносить усі компоненти системи неутилітарних взаємовідносин людини зі світом (природним, предметним, соціальним, духовним), у результаті яких вона відчуває духовну насолоду. Суть цих взаємовідносин зводиться або до певного змісту, що чуттєво сприймається у формах, або до самодостатнього споглядання певного об'єкта (матеріального чи духовного).

З XVIII ст. почався регулярний і послідовний розвиток естетичних ідей в Україні. *Ф. Прокопович* (1681-1736) виступав пропагандистом ідей європейських мислителів Ф. Бекона і Р. Декарта. У духовному житті України XVIII ст. важливу роль відігравав випускник Києво-Могилянської академії *Георгій Щербицький* (1725-?). Він викладав в академії філософію, поетику, риторику, був автором відомої в ті часи п'єси «Трагікомедія, нарицаєт Фотій, тобто про відступ західної церкви від східної». У ній Г. Щербицький намагався розкрити сучасні проблеми, зокрема конфлікт між католицизмом і православ'ям, використовуючи міфологічні мотиви. Цей прийом був широко розповсюдженим у культурній практиці Західної Європи XVIII ст., але на теренах України використовувався вперше.

Найбільш повно виражений розвиток естетичної думки на Україні в XVIII ст. у творчості видатного філософа, просвітителя, гуманіста і демократа *Г. С. Сковороди* (1722-1794). Естетичні і художні погляди — невід'ємний компонент його «осердеченої» моральної філософії. На противагу платонівській доктрині про споконвічний розлад між філософією і поезією Г. С. Сковорода висуває ідею їхньої продуктивної взаємодії і спорідненості: філософію і мистецтво зближує зацікавленість у розумінні таємниць людського духу, моральному самовідновленні особистості, спрямованості у майбутнє. Найважливіше завдання «пророчих муз» — передбачати майбутнє. Орієнтація на єднання філософії і мистецтва дозволяє Г. С. Сковороді затвердити синтетичний метод дослідження істини і краси. У своїй художній творчості він відстоює єдність краси і добра, готує підґрунтя для розвитку реалізму в українській літературі. В естетиці Г. С. Сковороди важливу роль відіграє органічний зв'язок з етикою. Поняття «серце», «сердечність» він звільнив від фізіологічного навантаження, тому сердечність для нього — синонім людяності, доброти, взаєморозуміння. На цій підставі розробляє Г. С. Сковорода естетичну категорію гармонії.

Найбільш вагомими в естетичній спадщині філософа є «Сад божественних пісней» (1753-1785), «Наркісс» (1769-1771) і «Розмова п'ятьох подорожан про щирий щастія в житті» (1773).

Закладені О. Г. Баумгартеном основи естетики розвивалися в естетичних системах видатних представників німецької класичної філософії І. Канта і Г. В. Ф. Гегеля. *І. Кант* (1724-1804) — фундатор німецької класичної філософії. В естетичних поглядах так званого «докритичного» періоду розвитку його філософії (до 1770 р.) головна увага приділялася переживанням людини (трактат «Спостереження над почуттям піднесеного і прекрасного», 1764). У 1770-ті рр. І. Кант сформулював два найважливіших естетичних поняття — «естетична видимість» і «вільна гра». Першим поняттям він позначив ту сферу дійсності, що чуттєво сприймається і де існує краса. Другим поняттям — специфічну особливість краси: двоїсте існування, тобто існування одночасно в двох планах — реальному й умовному. Насолода мистецтвом, за І. Кантом, — це співучасть у грі. Головний естетичний твір І. Канта так званого «критичного» періоду — «Критика спроможності судження» (1790). У ньому розроблена основна категорія його естетичної системи — доцільність як гармонійний зв'язок частин і цілого. Твори мистецтва, на думку Канта, як і створіння природи, мають органічну структуру. Здатність естетичного судження виявляє наявність суб'єктивної доцільності в мистецтві, яка відбивається в категоріях «прекрасне» та «піднесене». Прекрасне аналізується І. Кантом відповідно до класифікації суджень за чотирма ознаками—якістю, кількістю, відношенням і модальністю. Звідси чотири визначення прекрасного: предмет незацікавленого благовоління називається прекрасним; прекрасне те, що всім подобається без поняття; краса — це форма доцільності предмета без уявлення про його мету; прекрасне те, що викликає благовоління із силою необхідності. І. Кант, таким чином, поєднав судження про прекрасне із «незацікавленим» задоволенням, що досягається спогляданням естетичної форми. Але все це Кант відносить тільки до «чистої» краси; головний же вид краси — «супутня», в якій реалізується ідеал. Вона припускає і мету, і інтерес та є «символом морально доброго», «вираженням естетичних ідей», що дають імпульс до пізнання, не зливаючись із ним. Суть піднесеного, за І. Кантом, — у порушенні міри. Воно виступає мірилом моральності. Судження про піднесене потребує культури — розвинутої уяви та високої моральності. Для творчості, на думку І. Канта, потрібен геній, який наділений чотирма необхідними ознаками: він створює те, що виходить за межі правил; його твори є зразком; не піддається поясненню, як створюється його твір; його сфера — не наука, а мистецтво. Надалі Кант відніс до сфери генія всю галузь творчої уяви. Вищим у мистецтві Кант вважав не безцільну красу, а те, що підіймається до зображення ідеалу.

У «Лекції з естетики» *Г. В. Ф. Гегеля* (1770-1831) — головному творі, у якому викладена його естетична концепція, — естетика розглядається як

філософія мистецтва. Її новизна полягає в акцентуванні зв'язку мистецтва і краси з діяльністю і працею людини: змінюючи предмети, людина запам'ятовує в них свої визначення, на цій підставі і виникає переживання краси. Завжди людина, краса, за Г. В. Ф. Гегелем, — це чуттєва форма ідеї. Її сфера — видимість, що знаходиться «між безпосередньою чуттєвістю й ідеалізованою думкою». Чуттєве в мистецтві адресується двом «теоретичним» почуттям — зоровим і слуховим; воно завжди одухотворене. Гранично загальною естетичною категорією у Г. В. Ф. Гегеля виступає прекрасне. Її роль в естетиці аналогічна ролі категорії «буття» у філософії. Г. В. Ф. Гегель не побудував системи естетичних категорій за принципом сходження від абстрактного до конкретного (як це зроблено в його логіці), замінивши її розглядом історичного розвитку мистецтва як прогресу у сфері духу. Тут критерієм виступає співвідношення між художнім змістом і його втіленням. Отже, філософом виділяються символічна форма такого співвідношення (домінує на Сході), класична (характерна для Античності) і романтична (переважає в християнській Європі). Історичну схему розвитку мистецтва Г. В. Ф. Гегель доповнює класифікацією його видів, в основу якої покладений суб'єктивний принцип — відчуття.

На рубежі XVIII-XIX ст. формується один із могутніх напрямів розвитку європейської думки — *романтизм*. Цей яскравий прояв європейського способу життя і світогляду, ідейний і художній напрям протягом XIX ст. виявляється у філософії, праві, політекономії, філології і, зрозуміло, особливо виразно в літературі і мистецтві, але в першу чергу він характеризує життя нової генерації — людей, молодість яких збіглася з Великою французькою революцією 1789 р. Теоретики романтизму (Ж. де Местр, Ф. Шатобріан та ін.) протиставили світогляду просвітителів провіденціалізм, відповідно до якого весь хід історії визначається Богом, є здійсненням заздалегідь передбаченого «божественного плану». На відміну від просвітителів XVIII ст., які гаряче вірили в безумовність історичного прогресу, романтики бачили переважно його тіньову, негативну сторону. Їхня творчість, умонастрої і доля пронизані почуттям протесту проти «сили обставин», пошуком нових ідеалів. Одна з основних історичних заслуг естетики романтизму — широка постановка питань народності в культурі. У боротьбі проти раціоналістичної абстрагованості класицизму романтики провели велику роботу з вивчення народної мови, збирання і публікації зразків народної творчості, широко використовували народні традиції у своєму мистецтві, виступали за зберігання своєрідних народних форм культури і побуту. Революційність у настроях романтиків обумовлювалася критикою придушення особистості, попрання її прав і пов'язувалася з боротьбою за волю творчості. Ними створюється концепція романтичного генія — творця, який спілкується безпосередньо з потойбічними силами. У мистецтві найбільш гостро проявилися й суперечності романтизму. Романтики оголосили нещадну

боротьбу омертвілим раціоналістичним канонам класицизму, його нормативному «прекрасному ідеалу», його догматизму. Відстоюючи необмежену волю творчості, романтики прагнули до національної та індивідуальної своєрідності, до яскравого вираження характеру, до опанування багатства людських почуттів і розкриття їх у незвичайних обставинах. Зображення суспільних суперечностей у мистецтві романтизму набуло характеру контрастного протиставлення особистості героя з його світом сильних почуттів і ідеальних поривів та убогої і ворожої навколишньої дійсності. Творчий метод романтиків характеризується тяжінням до зображення надзвичайних характерів і обставин, до вираження суб'єктивного світу людських почуттів і фантазії, поривом до ідеалу, творчої уяви.

Найбільш видатними представниками естетики романтизму були брати А. (1767-1845) і Ф. (1772-1829) Шлегелі, Новалис (псевдонім Ф. фон Харденберга, 1772-1801), Ф. В. Шеллінг (1775- 1854). За *Ф. В. Шеллінгом*, прекрасне існує як збіг ідеального і реального, духовного і матеріального, а необхідною умовою і первісним матеріалом мистецтва є міфологія. У мистецтві долається протилежність між морально-практичними і теоретичними початками, досягається рівновага і гармонія між свідомими і несвідомими чинниками творчості.

У немарксистській естетиці ХІХ ст. вирізняється *позитивізм* — естетична система французького філософа О. Конта (1798-1857). Проголосивши позитивізм своєрідною вершиною інтелектуальної еволюції людства, він абсолютизував конкретну річ і зневажав питаннями зв'язку, залежності, що виникають між речами. Найбільш характерною рисою позитивістської ідеології був еволюціонізм. Позитивісти зводили соціальні процеси до природних — фізичних, біологічних і особливо психологічних. Вони розглядали суспільство як «соціальний організм», шукали закономірності його розвитку у формі поступових еволюційних змін від простого до складного, від однорідного до різноманітного, розглядали революційні потрясіння як «аномалії» історичного розвитку. Натуралісти в мистецтві прийняли і відтворили цю тезу. Натуралісти прагнули до безпристрасного, «об'єктивного» відтворення реальності в мистецтві, до кропіткого «нанизування» фактів. При цьому вони з особливою старанністю розробляли випадки хворобливого психічного стану особистості, аморальної поведінки. Теми «поганої» спадкоємності, свідомий акцент на аналізі патології особистості широко подані в серії романів Е. Золя «Ругон Маккари», в якій найбільш послідовно втілені теоретичні принципи натуралізму. Позиція Е. Золя була добре відома в Німеччині, і ряд німецьких письменників активно підтримували натуралізм. Теорія спадкоємності, якою захоплювалися німецькі натуралісти, насамперед І. Шлаф і А. Гольц, достатньо легко поєднувалася з естетикою *Ф. Ніцше* (1844-1900).

Розвиток естетичної теорії в Україні в XIX ст. характеризується високою інтенсивністю. На початку XIX ст. естетична думка перебувала під впливом німецької класичної і романтичної естетики. Ідеї Ф. В. Шеллінга і Г. В. Ф. Гегеля розвинуто у першому систематичному творі з естетики — «Досвід науки витонченого» О. І. Галича (1825). Характерними рисами української естетики XIX ст. є критика естетизму, прагнення перебороти умоглядний підхід до художньої творчості, розглядати естетичні питання в їхньому органічному зв'язку з моральною і соціальною проблематикою. З критикою естетичних систем І. Канта і Ф. В. Шеллінга виступили в першій половині XIX ст. в Україні В. Н. Каразін, І. О. Рижський, П. Д. Лодій, Т. Ф. Осиповський, П. М. Любовський, М. О. Максимович, О. І. Стойнович, О. О. Козлов, П. М. Шумлянський. П. Д. Лодій (1764-1829) розвинув у своїй спадщині введені Сковородою поняття «серце», «сердечність», «осередеченість». Він обґрунтував ідею «научування серця», яка згодом стала провідною в контексті українського романтизму. Він також розробляв поняття «досконале» — одне з центральних для естетики класицизму, — за допомогою якого визначав категорію «прекрасне». Красу він визначав як конкретні форми втілення прекрасного. Досконалість, вважав Лодій, є узгодженість речі в єдиному, тобто в меті. Для досягнення мети «у суцюзому все узгоджується», і це і є «початок досконалості». У свою чергу, краса — це, за Лодієм, «досконалість переживання пізнавального», тобто поняття, визначення якого можливе саме через «сердечність», через почуття і силу його переживання людиною. Так само і потворність визначалася філософом як «недосконалість почуттів при сприйманні пізнавального».

Важливим кроком у розвитку української естетичної думки були праці М. О. Максимовича (1804-1873), який першим в українській науці обґрунтував поняття «народність». В основу його визначення вчений поклав «усну словесність» народу, що пов'язувало його погляди з ідеями народницького руху російської інтелігенції середини XIX ст. М. О. Максимович був прихильником ідеї народної освіти, культури, просвітництва. Разом із тим народ, на його думку, має власну свідомість. Вона втілюється в народній, зокрема історичній, поезії, і насамперед її демонструє «Слово о полку Ігоревім». Захоплення фольклористикою згодом привернуло вченого до вивчення народнопоетичної літературної творчості, яка разом із писемною літературою стала розглядатися як складова української культури і мистецтва.

У 1830-50-ті рр. значного розвитку набула харківська філософська школа, осередком якої був заснований В. Н. Каразіним (1773-1842) Імператорський Харківський університет. У праці А. Л. Метлинського «Погляд на історичний розвиток теорії прози і поезії» (1850) обговорювалися питання про роль і місце релігійного світогляду в мистецтві. Центром цього обговорення була проблема співвідношення понять «істина», «добро» і «краса». Мистецтво, на думку А. Л.

Метлинського, не в змозі розкрити сенс і зміст цієї тріади повністю, без тісного зв'язку з філософією і релігією. Саме такий зв'язок історично склався в християнську добу, коли мистецтво мирило природу і дух, свободу і необхідність, кінцеве і безмежне. Мистецтвознавча орієнтація концепцій науковця органічно єдналася із загальними тенденціями розвитку вітчизняної естетичної думки середини ХІХ ст.

Значний внесок у розвиток естетичної думки в Україні середини ХІХ ст. належить *Т. Г. Шевченку* (1814-1861). У своїх творах він виступає як виразник селянського естетичного ідеалу.

Естетика символізму також вплинула на художню творчість Лесі Українки, М. М. Коцюбинського, І. Я. Франка. *І. Я. Франко* (1856-1916) залишив багату художню, науково-теоретичну і літературно-критичну спадщину. Основні категорії естетики, проблема відносності естетичних уявлень досліджуються ним у трактаті «З секретів поетичної творчості» (1898-1899). Він привітав появу експериментальної естетики, наполягав на важливості психологічних досліджень для розуміння сутності творчості. У статті «Література, її задачі і найважливіші риси» (1878) літератор підкреслював, що література відбиває життя, працю, мову і мислення своєї епохи.

Теорія художнього образу, що засновується на філософії мови, розвивається у творах *О. О. Потебні* і його учнів (О. В. Запорожця, П. І. Зінченка та інших представників так званої харківської психологічної школи).

5. Естетичні теорії сучасності

Одним із найбільш впливових напрямів західної естетики ХХ ст. вважається інтуїтизм *А. Бергсона* (1859-1941), який трактував інтуїцію як нічим не обмежений засіб проникнення в таємниці світу. А. Бергсон відстоював ідею повного відриву мистецтва від дійсності. Прихильники інтуїтивістської естетики спробували відродити і затвердити за умов ХХ ст. основні положення теорії «чистого», «незацікавленого» мистецтва, що виникла у Франції ще в першій половині ХІХ ст. і була пов'язана з ім'ям *Т. Готье*. Традиційні тези теорії «чистого» мистецтва — самоцінність художньої творчості, незалежність мистецтва від суспільних вимог, від політики — переростали в ідеї елітарності художника і творчості. Елітаристські тенденції в позиції інтуїтивістів поглибили розрив між художником і основною частиною художньої аудиторії. Презирство до просвітньої і виховної функцій мистецтва, переконання, що глибока і шляхетна культура завжди залишається культурою для обраних, призвело естетику інтуїтизму до відмови від істотної соціальної проблематики в мистецтві.

Велику популярність у ХХ ст. набув психоаналіз — вчення, розвинуте *З. Фрейдом* (1856-1939). Психоаналіз він розумів як єдність трьох положень: несвідоме; вчення про дитячу сексуальність (яке, по суті, переросло у

твердження, що сублімована (перетворена) статевая енергія є джерелом людської творчої активності); теорія сновидінь. Вчення про несвідому сферу психіки людини є ядром психоаналізу. Найбільш важливими рисами несвідомого, за Фрейдом, є позачасовість, спадкоємність, активність, ірраціональність. Науковець розумів несвідоме як позачасову психологічну сферу, яка не підпорядковується кантівській тезі про «простір і час як необхідні форми нашого мислення». Несвідоме — спадкова психічна сфера, що виступає в теорії Фрейда антагоністом свідомості, складається із забутих вражень дитинства, уроджених інстинктів, спогадів, що зв'язують сучасну людину з предками ще з доісторичних часів. Безпосередньо ілюстрували окремі положення фрейдизму такі напрями мистецтва ХХ ст., як *експресіонізм* (Б. Брехт, О. Кокошка, Е. Нольде, Й. Бехер та ін.) і *сюрреалізм* (М. Ернст, С. Далі, А. Бретон, Ф. Супо, С. Беккет та ін.). Із середини ХХ ст. поширення, особливо серед творчої інтелігенції, набуває естетика екзистенціалізму, яка ґрунтується на концепції абсурдності життя. Найбільш повно вона виявилася у творчості *А. Камю* (1913-1960). Для нього весь світ, усе людське суспільство — суцільне «непорозуміння», абсолютний абсурд. Люди принципово самотні, замкнені, приречені на взаємне нерозуміння. Кожна людина — цілий світ, але ці світи не пов'язані один з одним. Спілкування людей є поверхневим і не торкається глибин душі, не веде до розмикання самотності.

Свого розвитку екзистенціалістська естетика набула у творчості французького філософа і письменника *Ж.-П. Сартра* (1905-1980). Він визначає естетичне сприйняття як діяльність уяви, школу свободи свідомості: як сферу, в якій свідомість знаходить можливість «заперечити» даність і надати людині, «опредмеченій» реальністю, радість волі.

Одним із найвідоміших мислителів ХХ ст. є *М. Хайдеггер* (1889-1976), естетична творчість якого зосереджена на питаннях природи художньої творчості, філософії мови і т. ін. На думку М. Хайдеггера, естетика посідає середнє місце між поезією і наукою, але не підпорядковується цим засобам мислення. Філософ стверджує, що західна цивілізація, яка обрала шлях розвитку, заснований на експлуатації природи, прискоренні технологічного прогресу, не коректується моральними нормами. Основне завдання філософії, за М. Хайдеггером, — звернути західну цивілізацію з помилкового шляху, повернутися до забутих витоків мислення, до справжнього буття. Це обумовлює єдність тем хайдеггерівської філософії — філософія людини і філософія мови, критика техніцизму і критика метафізики, заклики до нової міфології і естетичне тлумачення поетичних текстів. Власна філософська мова М. Хайдеггера виступає як засіб корегування, уточнення понять, які відповідають значенням слів сучасної мови. Цьому служить принцип так званої деструкції. Мову філософ розуміє як поетичне мислення, а «мислення є поезія». Початкова

мова — це поезія як «споконвічне називання буття», як «твердження буття», «твердження істини».

Тема відносин художника і маси, юрби стає лейтмотивом міркувань видатного іспанського філософа *Х. Ортеги-і-Гассета* (1883-1955). Він прагнув створити філософію нового типу, що не придушує звичайної людини своїм догматизмом, категоричністю та науковістю, а максимально до неї наближується, що допомагає їй у повсякденному житті. Головні його пошуки зосередились навколо естетичних, соціологічних і власне екзистенціальних проблем окремої особистості, її взаємовідносин із навколишнім світом, з іншими людьми. Класичним твором Ортеги-і-Гассета стало есе «Дегуманізація мистецтва» (1925). Основні положення теорії «дегуманізації мистецтва» зводилися до розподілу реального предмета і предмета мистецтва, до пріоритету власне естетичного переживання художника, його ставлення до дійсності, очищеного від особистого емоційного пафосу, від власного ставлення до світу. Теорія дегуманізації була висунута Ортегою як осмислення явищ і об'єктивний результат розвитку мистецтва ХХ ст. Естетичні погляди та теорії ХХ ст. зумовлені істотними змінами життя сучасного суспільства й механізмів сучасної культури.

Поява і розвиток засобів масової комунікації, індустріально-комерційний тип виробництва та розподілу стандартизованих духовних благ, відносна демократизація культури, підвищення рівня освіченості мас, збільшення часу дозвілля тощо сприяли формуванню явища *масової культури*. Серійна продукція масової художньої культури має низку специфічних ознак: примітивне зображення примітивних людських стосунків; низведення соціальних конфліктів до сюжетно цікавих сутичок «гарних» і «поганих» людей; розважальність, кумедність, сентиментальність, орієнтованість на підсвідоме та інстинкти; формування в споживача масової продукції прагнення володіння, почуття власності, національних і расових забобонів, культу успіху, культу сильної особистості і водночас культу посередності і т. ін. Ці та інші ознаки характеризують кризовий стан культури ХХ ст. у цілому та мистецтва зокрема. При загальній орієнтації на масу механізм дії масової культури розшаровує духовну продукцію за типами споживачів, тим самим поглиблюючи соціальну стратифікацію суспільства. Масова культура має двоїстий характер. Через систему масової комунікації мільйони людей одержують можливість ознайомитися з творами мистецтва, але водночас твори, які масово тиражуються, втрачають якість істинності, не відрізняються від побутового інвентарю, використання якого не потребує концентрації духовних зусиль. Тим самим відбувається девальвація духовних цінностей, що призводить до втрати унікальності мистецтва.

Ситуація втрати мистецтвом свого традиційного змісту пов'язана з явищем *модернізму*. Термін «модернізм» хоча і використовується широко для

позначення явищ сучасної культури, однозначного визначення не набув, так само як і його часові рамки. Найважливішою рисою модернізму як етапного й епохального явища в культурі є войовниче заперечення традицій Нового часу. Це призводить до того, що місце характерної для цього часу моралі займає естетський аморалізм, а місце естетики марних за умов духовної кризи ХХ ст. ідеалів, залучених із художньої культури Античності і Відродження, — естетика неподобства. Стара віра у «вічні істини» замінюється релятивізмом, відповідно до якого істин стільки ж, скільки думок, «переживань», «екзистенційних ситуацій». Глибоко суперечливий характер модернізму виявляється вже при його виникненні. Існує величезна різниця між духовним напруженням його творців, їхнім своєрідним мистецтвом, що передчуває безодню духовної катастрофи ХХ ст., і потенційними наслідками цього мистецтва, відкритими ним можливостями. Ідеться про каламутний потік масової культури, котра девальвує саме ті цінності, на які спиралися засновники модернізму. Кожне нове покоління художників-модерністів відверталось від своїх попередників, заперечувало їхні досягнення. Це неминуче призводило до руйнації цінностей модерністського мистецтва, яке логічно закінчилося виродженням модернізму в масову культуру.

Модернізм пов'язаний із відчуженістю людини та епохальними відчуттями самотності, песимізму, маргінальності, туги і безвихідності. Звідси випливають дві важливі риси культури модернізму: гіпертрофія суб'єктивної волі художника як органу тієї родової суб'єктивності людської культури, що була виявлена як нова якість культури ще на зорі модернізму, і руйнація ідеальних меж суб'єкта під тиском безглузлого ходу речей, вираженого масовою культурою, що вкладає ту суб'єктивність, яка плекається художником, у прокрустове ложе споживчих груп, типів, страт і т. ін.

У ХХ ст. сформувалися естетичні вчення, пов'язані з творчою художньою практикою. Насамперед тут варто назвати праці *В. В. Кандинського* і *К. С. Малевича*, що стали фундаментом теорії *абстрактного мистецтва* — однієї з течій модернізму — і здобули в 1910-30-х рр. світового визнання.

На рубежі 1920-30-х рр. в Україні складається *літературна школа «неокласиків»* (М. К. Зеров, М. Т. Рильський та ін.), розвивається театральна система *Леся Курбаса* (1887-1942), яка вплинула на модерністську реформу світового театру ХХ ст. Модернізм, що поривав із культурно-історичною традицією і прагнув наново творити історію культури згідно з власними програмами і проектами, згодом сам перетворився у певну художню традицію і зайняв відповідне місце в історичній періодизації культури. Тим самим як стадіальна характеристика історичного процесу він вичерпав себе, що відкрило новий період історії культури, який дістав назву «постмодернізм». Його перші симптоми були зафіксовані в середині 1970-х рр.

Постмодернізм — масштабне явище культури, яке в 1970-80-ті рр. охоплює філософію, естетику, мистецтво тощо, протипоставлені практиці модернізму. Він пов'язаний з умонастроєм «утоми», розчаруванням в ідеалах і цінностях минулого з їхньою вірою в прогрес, торжество розуму, безмежність людських можливостей і одночасно — в ідеалах модернізму з його пафосом радикалізму, ентузіазму, діяльності й спрямованості до твердження нових, штучно вироблених, спроектованих цінностей. Для постмодернізму характерна рефлексія з приводу модерністської концепції світу, ігрове освоєння дійсності, перетворення світу культури в середовище мешкання людини. Постмодернізм характеризується також «ентропійним» станом культури, який відзначений есхатологічними настроями, естетичними «мутаціями» та еклектизмом. Цьому явищу притаманне й взаємопроникнення художніх стилів, еклектичне змішання художніх мов, вторинність образів. Постмодернізм вирізняється тотальним конформізмом, передчуттям «кінця історії», моральною амбівалентністю особистості, її есхатологічною тугою і панічним станом, іронічною та самоіронічною позицією митця. Постмодернізм прагне ввести до контексту сучасного мистецтва весь досвід світової художньої культури шляхом її іронічного цитування і коментування. Естетика постмодернізму підтверджує плюралізм цінностей, що неминуче веде до внутрішньої трансформації категоріальної системи класичної естетики. Постмодерністська естетика принципово антисистематична, адогматична, далека від замкнутості концептуальних побудов. Краса як вираження прекрасного в постмодернізмі трактується як поєднання чуттєвого, концептуального і морального та інтелектуалізується. Центральне місце в ідеології постмодернізму посідає іронія, що виступає як смислоутворюючий принцип мистецтва. Мистецтво в цілому розуміється як єдиний нескінченний текст, створений сукупною творчістю, а історія — як єдиний час-простір безкрайньої творчості, в яких переважають принципи маргіналізму, відкритості, описовості, безоціночності. У контексті постмодерністської критики надбань культури ХХ ст. розгортається концепція постструктуралізму. Це назва ряду філософсько-методологічних підходів до осмислення культурної діяльності, які склалися в 1970-90-ті рр. на основі рефлексії і критики структуралізму. У центрі цієї критики — обмеженість структуралістського підходу до людини, неможливість пояснити її поведінку, виходячи тільки зі структурного розуміння людської свідомості. Новітні естетичні концепції, які особливо інтенсивно розвиваються в західноєвропейській філософії (Ж. Деррида, Ж. Делез та ін.), ще тільки знаходять своїх послідовників у вітчизняній філософсько-естетичній думці. Ці концепції закарбовують «кризову свідомість», яка виникає за умов вичерпаності культурної парадигми Нового часу. Різноманітні й суперечливі естетичні концепції ХХ ст. свідчать про те, що людство стоїть перед проблемою

складання нової картини світу, основні контури якої будуть визначені вже в ХХІ ст. Певно, туди ж сягають й естетичні системи майбутнього.

Питання з модуля «Естетика» для самостійного опрацювання

1. Визначте предмет і проблемне поле естетики. Естетика в системі міждисциплінарних зв'язків.
2. Опишіть естетичну діяльність людини.
3. Схарактеризуйте художню творчість (мистецтво) як найвищу форму естетичної діяльності.
4. Сформулюйте категорії естетики.
5. Доведіть універсальний характер категорії «прекрасне».
6. Відзначте досягнення і характерні риси мистецтва Давньої Греції.
7. Простежте формування естетичних проблем і категорій в давньогрецькій філософії.
8. Порівняйте естетичні теорії Платона та Арістотеля.
9. Порівняйте аполлонівській і діонісійський початок в античній культурі.
10. Відрізняйте відмінні риси давньоримського мистецтва і естетики.
11. Відзначте особливості розвитку естетики елліністичної доби.
12. Порівняйте естетичні принципи мистецтва Візантії і Київської Русі.
13. Опишіть відмінні риси і естетику романського стилю.
14. Схарактеризуйте феномен готичного мистецтва.
15. Простежте мистецьку практику та естетику італійського Відродження.
16. Надайте докази геніальності творчості Леонардо да Вінчі.
17. Виділіть характерні риси мистецтва та естетики Північного Відродження.
18. Зробіть доповідь про ідейно-стильові основи бароко.
19. Виокремте художні канони та естетику класицизму.
20. Опишіть німецьку класичну естетику.
21. Надайте характеристику естетики авангардистських напрямків другої половини ХІХ ст.
22. Опишіть художні принципи та естетику романтизму.
23. Надайте художні орієнтації і особливості творчого метода реалізму.
24. Уявіть модернізм як пошук нових художніх форм відображення дійсності.
25. Виокремте художню парадигму мистецтва постмодернізму.
26. Відзначте джерела і особливості некласичної естетики ХХ ст.

Тестові завдання до модуля «Естетика»

У тесті є обов'язково лише одна правильна відповідь, яку Ви зможете вибрати. Тести дають можливість студенту проконтролювати свої знання, а також самостійно осмислити й оцінити надбання цих двох філософських наук у їх проблематиці як у минулому, так і сучасному трактуванні, з метою поглиблення своїх знань.

Тест 1

1. Термін «естетика» увійшов до науки:

а) у середині XVIII ст.; б) на початку XIX ст.; в) у середині XIX ст.; г) у кінці XIX ст.

2. Чи можуть існувати художні явища (музичне, літературне, живописне та ін.), які б не мали естетичної природи?

а) так; б) ні.

3. Хто із філософів негативно ставився до назви науки «естетика» і вважав, що точніше було б називати її «філософією мистецтва» або «філософією художньої творчості»?

а) В. Тік; б) Ф. Шлегель; в) І. Кант; г) Г.Гегель.

4. Естетика несе знання людям, дозволяє познайомитися з основними властивостями і законами розвитку естетичних явищ, з різними естетичними концепціями. Як називається ця функція естетики в суспільстві?

а) світоглядна; б) пізнавальна; в) виховна; г) методологічна.

5. У результаті якого виду діяльності людини і із якого ставлення людини до світу виникла наука естетика?

а) пізнавальна діяльність; б) перетворювальна діяльність; в) ціннісно-орієнтаційна діяльність; г) діяльність за законами краси.

6. Хто із філософів розумів прекрасне як «вічну ідею», яка відбивається, втілюється в конкретних речах? а) Піфагор; б) Сократ; в) Платон; г) Арістотель.

7. Яку об'єктивну властивість людини брав Арістотель за основу оцінки її краси?

а) симетрія і пропорція; б) гармонія; в) доцільність; г) здатність до співжиття з іншими.

8. Як називались розрахунки такого співвідношення між частинами, наприклад, людського тіла або архітектурної споруди, дотримання якого при зображенні або будівництві (споруди) забезпечило б їх досконалість?

а) «золотий перетин»; б) «золота середина»; в) «золоте правило»; г) «ЗОЛОТНИК».

9. Який новий критерій краси ввела епоха Відродження?

а) гармонію; б) грацію; в) міру; г) доцільність.

10. Що є рушійною силою розвитку сюжету комедії?

- а) лише власне діяння героя твору, який вільно і свідомо обирає свій шлях;
- б) протиріччя між тим, що людині дозволено існуючими суспільними умовами і тим, чого вона жадає, до чого вона прагне, тобто протиріччя між необхідністю і свободою;
- в) суперечність всередині предмета зображення, всередині самого суб'єкта; предмет зображення сам собі суперечить і розкладається сам зсередини;
- г) індивідуальні творчі наміри автора твору; суб'єктивна могутність генія, яка творить світ за власними законами.

Тест 2

1. Слово «естетика» вперше застосував німецький філософ:

- а) Г. Ріккерт; б) В. Віндельбанд; в) А. Баумгартен; г) А. Шопенгауер.

2. Цей предмет не можна назвати художнім:

- а) прекрасна квітка; б) відома картина; в) популярна музика; г) нова вистава.

3. Хто із філософів доводив, що розвиток різних мистецтв шкідливий для людського роду, оскільки мистецтва лише розбещують людину, виховують душевну дріб'язковість, вдовольняючи її примхи і низькі пристрасті, приносять лише приємну розвагу, в той час як вони могли б зробити своєю метою моральніше виховання людини, служити зростанню її свідомості?

- а) А. Шпенглер; б) Ф. Ніцше; в) Д. Дідро; г) Ж.-Ж. Руссо.

4. Естетичні категорії поділяються на парні і непарні. Вкажіть «пару» категорії «низьке».

- а) потворне; б) трагічне; в) гармонійне; г) піднесене.

5. Колись сказав один мудрець, що поету належить створювати поезію, а музиканту – музику, але лише... личить розмірковувати про ту й іншу. Вставте пропущене слово.

- а) філософу; б) письменнику; в) критику; г) живописцю.

6. За допомогою якої своєї функції наука естетика розкриває головні принципи пізнання естетичних об'єктів, визначає шляхи їх дослідження?

- а) світоглядної; б) пізнавальної; в) виховної; г) методологічної.

7. Виділіть найбільш загальну з категорій естетики:

- а) прекрасне; б) естетичне; в) величне; г) привабливе.

8. Вкажіть найбільш загальне поняття, яке охоплює всі ті риси життєдіяльності людини, що характеризують її як істоту, яка живе і діє за законами краси:

а) прекрасне; б) красиве; в) естетичне; г) хороше.

9. Арістотель показав, що чим складніший об'єкт стає предметом естетичної оцінки, тим важче знайти в ньому основу оцінки. Так, якщо об'єктом оцінки є жива істота, то тут уже недостатньо симетрії чи пропорції. Який принцип застосовує тут Арістотель для визначення міри прекрасного?

а) гармонії; б) грації; в) домірності; г) доцільності.

10. Тут розгортається дія; діє завжди герой, особистість; в дії обов'язково є конфлікт, тобто суперечлива невирішена ситуація; дія приходить до свого завершення, оскільки вона завжди має на увазі певну мету, хай навіть фіктивну або уявну; з досягненням мети або відмовою від її досягнення закінчується і дія. Це – загальні закони...

а) трагедії; б) комедії; в) драми у вузькому значенні слова, як середнього ступеня між трагедією і комедією; г) драми у широкому значенні слова, як виду мистецтва у трьох різновидностях (трагедії, комедії і власне драми).

Тест 3

1. Як називається один із головних принципів, на якому ґрунтується класичне мистецтво, котрий полягає в специфічному і різноманітному наслідуванні явищ природи і соціальної дійсності?

а) симультанність; б) мімезис; в) стохастичність; г) символізм.

2. Як називається в образотворчому мистецтві псевдо-подоба, що не має прототипу на рівні буття чи існування?

а) боді-арт; б) реді-мейд; в) нет-арт; г) симулякр.

3. Хто із філософів вважав, що головним предметом устремління і філософії, і мистецтва є абсолютне, або Бог, тільки для філософії він є прообразом істини, а для мистецтва – прообразом краси?

а) І. Кант; б) Й. Фіхте; в) В. Шеллінг; г) Г. Гегель.

4. Глобальний вибухоподібний перехід (стрибок) від культури до посткультури називають активною фазою...

а) біфуркації; б) глобалізації; в) стабілізації; г) стагнації.

5. До якого історичного етапу розвитку візуальних мистецтв належить творчість художників Василя Кандинського, Марка Шагала, Казимира Малевича?

а) класичного мистецтва; б) авангарду; в) модернізму; г) постмодернізму.

6. Хто є автором картини, на якій наречений і наречена літають понад дахами міста, при цьому жених сидить на плечах у нареченої?

а) Василь Кандинський; б) Наталія Гончарова; в) Марк Шагал; г) Казимир Малевич.

7. Як називається принцип зображення, коли на одній картині поєднувались декілька різних точок зору на один і той же предмет (наприклад, фас, профіль, розворот у три чверті та ін.) або декілька різночасних моментів буття одного і того ж предмета?

а) спонтанності; б) симультанності; в) неопластицизму; г) деконструювання.

8. Який художньо-естетичний напрям авангарду намагався виразити методами мистецтва швидкість нових засобів пересування і зв'язку, динаміку й енергетику усяких можливих машин і механізмів, вибухонебезпечний характер соціальних конфліктів, бунтарські почуття мас?

а) супрематизм; б) конструктивізм; в) футуризм; г) сюрреалізм.

9. Хто був засновником дадаїзму?

а) Альбер Глез; б) Анрі Ле Фоконьє; в) Франсис Пікабіа; г) Трістан Тцара.

10. Як називається напрям авангардного живопису, орієнтований на створення композицій, позбавлених будь-якого «літературного» змісту, тобто змісту, який би можна було виразити словами?

а) абстракціонізм; б) імпресіонізм; в) експресіонізм; г) кубізм.

Тест 4

1. Хто з античних філософів ввів поняття мімезису як обґрунтування основного принципу творчої діяльності митця?

а) Демокріт; б) Сократ; в) Платон; г) Арістотель.

2. Система внутрішніх творчих правил та норм, які панують у мистецтві або в художньому напрямі в певний історичний період і затверджують основні структурні і конструктивні закономірності конкретних видів мистецтва – це:

а) мімезис; б) катарсис; в) стиль; г) канон.

3. Як називається принцип класичного мистецтва, який полягає у відображенні ним суттєвого, необхідного, загального в навколишній дійсності в живій, конкретно-чуттєвій формі (на відміну від науки, яка відображує сутність в абстрактній формі законів і категорій)?

а) мімезис; б) художній образ; в) стиль; г) форма-зміст.

4. Яке поняття більше за об'ємом?

а) посткультура; б) нонкласика.

5. Фовізм, кубізм, абстрактне мистецтво, експресіонізм, супрематизм, дадаїзм, конструктивізм, футуризм – це основні напрями...

а) класичного мистецтва; б) авангарду; в) модернізму; г) постмодернізму.

6. Сутність якого художнього напрямку полягала в передачі художником першого враження від візуального сприйняття дійсності, переживання ним естетичної радості від незацікавленого, неутилітарного споглядання предмета зображення?

а) імпресіонізм; б) експресіонізм; в) сюрреалізм; г) дадаїзм.

7. Як називав свій власний напрям творчості Казимир Малевич?

а) неопластицизм; б) супрематизм; в) конструктивізм; г) сюрреалізм.

8. Який художній напрям виник і розвинувся на німецькому ґрунті і найближче стояв до класичного мистецтва?

а) кубізм; б) імпресіонізм; в) експресіонізм; г) супрематизм.

9. Хто є автором картини «Авіньйонські дівчата», яка започаткувала кубістичний напрям живопису?

а) Пабло Пікассо; б) Жорж Брак; в) Робер Делоне; г) Франсис Пікабіа.

10. Яка риса не характерна для сюрреалізму?

а) намагання звільнити людину від диктату наукових знань, розуму, логіки, моралі, державності, законів традиційної естетики; б) виявлення засобами мистецтва сфери несвідомого, в якій приховані справжні, глибинні істини буття; в) принцип симультанності (одночасності) зображення, а також прагнення передачі руху, енергії, сили, швидкості, проникнення всього в усе і крізь усе; г) принцип автоматичного письма.

Тест 5

1. Стійка для певного періоду історії мистецтва, конкретного напрямку, течії, школи або одного митця система принципів художнього мислення, способів

образного вираження, зображувально-передавальних прийомів, художніх засобів – це:

а) катарсис; б) мімесис; в) канон; г) стиль.

2. Як називається в арт-практиках ХХ ст. реальна презентація самої речі (а не її зображення), активізація її енергетики в контексті спеціально створеного артпростору?

а) боді-арт; б) реді-мейд; в) нет-арт; г) симулякр.

3. Сутність якого художнього напрямку полягає в загостреній передачі за допомогою виключно художніх засобів і прийомів трагічних і драматичних почуттів художника – тривоги, страху, безвиході, туги, нервозності, глибокої невдоволеності, спустошеності і т. ін.?

а) імпресіонізму; б) експресіонізму; в) кубізму; г) абстракціонізму.

4. До якого напрямку відносяться художники Марк Шагал і Едвард Мунк?

а) конструктивізму; б) супрематизму; в) футуризму; г) експресіонізму.

5. Яким терміном в естетиці ХХ ст. позначається сукупність усіх строкатих новаторських, революційних, бунтарських, епатажних рухів, напрямів в художній культурі першої третини століття?

а) авангард; б) субкультура; в) поп-культура; г) постмодернізм.

6. Хто із художників кинув знаменитий заклик: «Трактуйте природу за допомогою циліндра, кулі, конуса!»?

а) Пабло Пікассо; б) Поль Сезанн; в) Клод Моне; г) Жорж Брак.

7. Який відомий російський філософ дав несподівано високу оцінку кубізму, охарактеризувавши його як найповнішу і радикальну художню революцію з часів Ренесансу? На його думку, кубізм змінив характер і сутність образотворчого мистецтва і просунув уперед художній розвиток людства.

а) Микола Бердяєв; б) Семен Франк; в) Лев Шестов; г) Сергій Булгаков.

8. Як називався художній напрям, який прагнув до доцільної організації художніх елементів, яка мала б конкретне утилітарне або функціональне призначення? Це було прикладне або «виробниче» мистецтво:

а) сюрреалізм; б) супрематизм; в) футуризм; г) конструктивізм.

9. До якого напрямку відносили себе художниці Н. Гончарова, О. Екстер?

а) абстракціонізму; б) кубофутуризму; в) конструктивізму; г) дадаїзму.

10. Хто був засновником реді-мейдсу?

а) Марсель Дюшан; б) Трістан Тцара; в) Фернан Леже; г) Хуан Міро.

Список рекомендованої літератури до модуля «Естетика»

1. Етика й естетика : методичні рекомендації вивчення дисципліни та виконання практичних і самостійних робіт для здобувачів вищої освіти 3 курсу ступеня "Бакалавр" спеціальності 208 "Агроінженерія" денної форми навчання / уклад. : К. М. Горбунова, К. А. Тайхриб, С. Б. Літвінчук. Миколаїв : МНАУ, 2020. 28 с. URL : <https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/handle/123456789/8098>

2. Філософія (етика, естетика, логіка) : словник основних понять і термінів (для самостійної роботи здобувачів вищої освіти спеціальності 201 "Агрономія" денної та заочної форм навчання) / уклад. О. В. Марущак. Миколаїв : МНАУ, 2021. 52 с. URL: <https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/handle/123456789/10124>

3. Філософія "Логіка, етика та естетика" : метод. реком. для практичних занять для здобувачів вищої освіти усіх спеціальностей денної форми навчання / уклад. О. В. Шарін. Миколаїв : МНАУ, 2018. 36 с. URL : <https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/handle/123456789/3257>

4. Логіка, етика й естетика : словник основних понять і термінів (для самостійної роботи здобувачів вищої освіти спеціальностей 071 "Облік і оподаткування", 072 "Фінанси, банківська справа та страхування", 204 "ТВППТ" денної та заочної форм навчання) / уклад. О. В. Шарін. Миколаїв : МНАУ, 2019. 52 с. URL : <https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/handle/123456789/6348>

Додаткова література

5. Білодід Ю. М., Поліщук О. П. Основи дизайну : навч. посібник. Київ : ПАРАПАН, 2004.

6. Естетика : навч. посіб. / за ред. В. О. Лозового. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 208 с.

7. Етика та естетика : навчальний посібник / І. Г. Утюж, Н. В. Спиця, М. О. Мегрелішвілі. Запоріжжя : ЗДМУ, 2019. 81 с.

8. Естетика : підручник / за редакцією Л. Левчук. Київ : Вища школа, 2000. 399 с.

9. Макаров А. Світло українського бароко. Київ : Мистецтво, 1994. 287 с.

10. Сморг Л. О. Естетика : навч. посібник. Київ : Кондор, 2005. 334 с. 13. Тетарчук І. Етика та естетика для підготовки до іспитів. Київ : Центр навчальної літератури, 2020. 316 с.

11. Художня культура України : навч. посіб. / Л. М. Масол, С. А. Ничикло, Г. І. Веселовська, О. І. Оніщенко. Київ : Вища школа, 2006. 239 с.

Питання для поточного контролю знань здобувачів вищої освіти

Змістовий модуль 1. Етика

1. Проаналізуйте походження і сутність терміна “етика”.
2. Дослідіть виникнення терміна “мораль”, охарактеризуйте його зміст.
3. У чому полягають особливості натуралістичних етичних концепцій?
4. Проаналізуйте специфіку соціально-історичних концепцій сутності моралі.
5. Яке місце посідає етика в системі філософських дисциплін?
6. Поміркуйте, який емпіричний матеріал використовує етика, з'ясовуючи загальні закономірності моралі.
7. Проаналізуйте співвідношення моралі та етики.
8. У чому виявляється специфіка мови моралі і мови етики?
9. Які аргументи спростовують твердження про неможливість створення наукової етики?
10. Назвіть і схарактеризуйте функції етики.
11. Чому знання етики ще не може гарантувати людині високу моральну культуру?
12. За яких умов знання етики сприяє піднесенню моральної культури особистості.

Питання для поточного контролю знань здобувачів вищої освіти

Змістовий модуль 2. Естетика

1. Які чинники впливають на формування естетичного почуття людини?
2. Як співвідносяться між собою свобода та детермінізм у мистецтві?
3. Яку роль відіграють у даному контексті релігійні та етнонаціональні традиції?
4. Чи доцільно, сприймаючи та осмислюючи художній твір, враховувати суб'єктивні якості митця? Які чинники впливають на етичні параметри художньої творчості?
5. Спробуйте з позицій сучасної естетики проаналізувати творчість Т.Шевченка (або інших митців – за вибором).
6. Чи вважаєте Ви, що сучасний стан розвитку українського мистецтва – це його занепад? Обґрунтуйте власну думку.
7. Чи є мода формою естетичної діяльності?
8. Проаналізуйте, як пов'язане моральне та естетичне в героїчному.
9. Що означає поняття «співтворчість» автора та глядача у сприйнятті художнього образу?
10. Піфагорійці вважали, що мистецтво приводить людину до духовного очищення. Арістотель ввів спеціальний термін для позначення цього феномену – катарсис. Як Ви розумієте його сутність?
11. Як Ви вважаєте, краса є зовнішньою характеристикою людини?

12. Із чим пов'язана поява дизайну як виду творчої діяльності?

13. Яку роль відіграє естетичний ідеал у ставленні людини до себе, до інших і до дійсності в цілому?

14. Чи змінюється естетичне почуття протягом життя людини?

15. Як Ви розумієте зв'язок мистецтва з людською життєдіяльністю, з місцем проживання людини?

16. Французький філософ Ш. Монтеск'є писав: «Коли потворне для нас несподіване, воно може викликати своєрідну веселість і навіть сміх». Наведіть приклади на підтвердження цієї думки, використовуючи мистецькі, літературні образи

ЗМІСТ

Передмова

МОДУЛЬ I. ЕТИКА

ТЕМА 1. Етика як частина філософії. Мораль як соціальний феномен ...4

ТЕМА 2. Категорії Етики.....7

ТЕМА 3. Моральна культура спілкування та службовий етикет.....11

ТЕМА 4. Філософсько-етичні вчення.....19

Тестові завдання до модуля «Етика».....32

Список рекомендованої літератури до модуля «Етика».....39

МОДУЛЬ II. ЕСТЕТИКА.....41

ТЕМА 5. Предмет «Естетика» та його особливості.....41

ТЕМА 6. Категорії Естетики..... 44

ТЕМА 7. Історія світової естетичної думки49

Тестові завдання до модуля «Естетика».....71

Список рекомендованої літератури до модуля «Естетика».....78

Питання для поточного контролю знань здобувачів вищої освіти до модулів «Етика», «Естетика».....79

Навчальне видання

ФІЛОСОФІЯ (ЕТИКА, ЕСТЕТИКА)

Курс лекцій

Укладачі:

Суріна Ганна Юріївна

Мірошкіна Наталія Валеріївна

Формат 60x84 1/16. Ум. друк. арк. 2,5.

Тираж ____ прим. Зам. № ____

Надруковано у видавничому відділі
Миколаївського національного аграрного університету
54020, м. Миколаїв, вул. Георгія Гонгадзе, 9

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4490 від 20.02.2013